

להגיה הספרים אי אפשר: עיונים בביקורת הנוסח של הרמב"ן

שלם יהלום*

הקדמה

רובן של סוגיות התלמוד שימרו מספר נוסחים אלטרנטיביים, ולכן ביקורת נוסח היא חלק מהותי מכל פירוש לתלמוד. בחידושו הביא הרמב"ן ציטוטים רבים מתורת קודמיו: הגאונים, הרי"ף, רש"י, הראב"ד, הרמב"ם וחכמי צרפת. הבקאות של הרמב"ן חוצה גבולות גיאוגרפיים, ואינה מבחינה בין המסורות ובתי המדרש השונים.¹ עובדה זאת מחזקת את בעיית הנוסח, שכן לנגד עיני הרמב"ן עמדו בנוסף לדעות שונות, גם נוסחים מנוגדים הנובעים מצינורות המסירה השונים.² כתוצאה מכך חייב היה הרמב"ן לסמן את הנוסח המועדף מבחינתו. בחלק מהמקרים נימק הרמב"ן את בחירתו באמירה בעלת אופי כוללני. מטרתנו כאן לנסות ולהתייחס לאותם כללי נוסח, ולקבוע אם עקרונות אלו הנחו את הרמב"ן באופן עקיב בהליך הברירה בין הנוסחים השונים. לחלופין קיימת אפשרות, שהכלל הוא גורם נוסף המופעל לצד השיקול הענייני המתחייב מהסוגיה הנידונה, ורק במקום שבו כללי הנוסח אינם עומדים בסתירה להגיון הפרשני והטקסטואלי ניתן להסתמך עליהם.

ראוי לציין, שמסביבתו של הרמב"ן השתמר בידינו עד נוסח. בקולופון החותם את מסכת בבא בתרא בכתב יד המבורג 165 נכתבו המשפטים הבאים: "אני יצחק הכותב בר חנינאי... כתבתי אלו תלתא באבי גמרא לעצמי בג'ירונא מתא, וסיימתים בחדש אלול שנת ארבעת אלפים ות"ת קמ"ד ליצירה".³ מעדות הסופר עולה שהעתקת כ"י המבורג התבצעה בעיר גירונה, והסתיימה בשנת 1184. הסמיכות הגיאוגרפית והכרונולוגית מעלה את הסבירות של היכרות אפשרית של הרמב"ן בן הזמן והמקום עם חלק מהנוסחאות הגלומות בעד זה. חיזוק לטענה זו אפשר לקבל ממחקרו של ש' פרידמן על פרק השוכר את האומנין. בדיקתו מלמדת שבפרק השוכר תואמת נוסחת הרמב"ן את כ"י המבורג. ראוי להדגיש שבפרק זה התפלגו כתבי היד השונים בצורה משמעותית.⁴ בהסתמך על נתונים אלו עיון בכ"י המבורג מקנה נקודת מוצא טובה לבדיקת כללי הנוסח של הרמב"ן. כ"י המבורג כולל את מסכת נזיקין, ולכן בחידושי

* המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר אילן.

¹ אברמסון, כללי, עמ' 8-9; שעוועל, תרומת, עמ' 191-199; תא-שמע, הספרות, ח"ב, עמ' 38-45. [רשימת הקיצורים בסוף המאמר].

² בנגישות למגוון נוסחים קדם ר' זרחיה הלוי לרמב"ן ראה: תא-שמע, רו"ה, עמ' 46, 97, 99-100, 103-104. שני חכמים אלו התגוררו באזורי התפר של פרובנס ובקטלוניה, ולכן יכלו לקיים זיקה עם מספר בתי מדרש.

³ כ"י המבורג, עמ' 450.

⁴ פרידמן, השוכר, עמ' 49.

הרמב"ן לבבות קיימת נקודת השקה עם עד הנוסח. מאמר זה יתמקד בחידושי הרמב"ן לבבא מציעא ובמובאות נוספות.

עד נוסח ממנו השתלשלו נוסחים אחרים של התלמוד

פרשן הבא לברור ביאור לסוגיה ממגוון הנוסחים והאלטרנטיבות הפרשניות הקיימות, יכול לצאת מתוך שתי נקודות מוצא שונות. הוא יכול לקבוע על סמך כללי נוסח שגרסה מסוימת בסוגיה היא 'אמיתית', וממילא הפירוש התואם את אותה גרסה הוא הנכון. ביסודה של הכרעה זו מצויה הנחה בדבר קיומו בעבר של עד נוסח מוסכם וחתום שנקבע בישיבות בבל, וממנו השתלשלו נוסחים אחרים. ישנם כללים המגדירים את צינור המסירה המייצג נאמנה את אותו נוסח ומכריזים עליו כעל עד ראשוני לחלופין, יכול הלומד לצאת מנקודת מוצא הפוכה. יש לחפש את הפירוש ההגיוני ביותר, ולאחר מכן למצוא את הנוסח המתאים ביותר לפירוש הנבחר. יתר על כן, אם נוסח כזה אינו בנמצא באחת הגרסאות שבעין, אפשר שחייבים ליצור אותו. קו מחשבה זה מניח שאין בהכרח עדיפות עקרונית למסורת נוסח אחת על חברתה, שכן מעולם לא היה עד ראשוני חתום של התלמוד, וגם אם היה כזה, אין נוסח המצוי בידינו המייצג אותו באופן מוחלט. הסברה וההגיון הצרוף הם הקריטריון היחידי לבחינת אמיתות הנוסח, והיא המקנה עדיפות לנוסח אחד על חברו. במחקר קיימות גישות שונות בשאלת קיומו של עד נוסח ראשוני לתלמוד בעבר, ובאפשרות הגעתו לידינו.⁵ לענייננו השאלה הרלוונטית איננה קיומו של אב טקסט לתלמוד כמציאות היסטורית, אלא קיומו של טקסט מסוג זה בתודעתו העצמית של הרמב"ן.

שתי נקודות המוצא השונות מעוגנות היטב בתולדות הלימוד. לפי העמדה הספרדית אב הטקסט של התלמוד הבבלי שנחתם בישיבות בבל עבר בשרשרת המסירה לידי הגאונים ומשם לידי חכמי ספרד. לדעת הספרדים, הנוסחים שבידיהם מייצגים את עד הנוסח שממנו השתלשלו נוסחים אחרים של הבבלי, וזוהי 'האמת הטקסטואלית' העדיפה על פני 'האמת הפרשנית'. בניגוד לכך, בבתי המדרש האשכנזים ראו את נוסח התלמוד כגמיש ובלתי מחייב.⁶ י' זוסמן טען שההתנגשות של המסורות הארץ ישראליות של יהודי גרמניה עם הנוסחאות הבבליות, הובילה להגמשה והתאמה בין נוסחים מנוגדים.⁷

⁵ ראה לדוגמא: רוזנטל, תולדות, עמ' 6-9.

⁶ ראה: זוסמן, מסורת, עמ' 41-42; סולובייצ'יק, חסידים, עמ' 343; רוזנטל, עבודה, עמ' 135-138; תא-שמע, מנהג, עמ' 83-85; תא-שמע, רז"ה, עמ' 45-46.

קיימת מחלוקת בין האסכולות השונות בשאלת זמן הכתיבה של קובצי התורה שבעל פה. המסורת הספרדית טענה, שהתורה שבעל פה הועלתה על הכתב בשלב מוקדם. האשכנזים, לעומת זאת, הניחו שזמן רב חלף מחתימת הקבצים ועד זמן כתיבתם; ראה: אפשטיין, מבוא לנוה"מ, עמ' 693. י' תא-שמע רואה מחלוקת זו כעומדת ביסוד ההבדל ביחס לנוסח בין האשכנזים לספרדים. בבתי המדרש האשכנזים הניחו, שהתלמוד נמסר בעל פה תקופה ארוכה ובדרך הטבע נהפך לנוסח גמיש ובלתי מחייב. הספרדים, לעומת זאת, יצאו מנקודת מוצא שלפיה הועלה התלמוד על הכתב בשלב מוקדם והתגבש לנוסח מחייב; ראה: תא-שמע, מנהג, עמ' 85. קדם לתא-שמע בטענה זו ב"מ לויך; ראה: אגרת רב שרירא, מהד' לויך, מבוא, עמ' כו. ראה גם: רוזנטל, תולדות, עמ' 7-9. אבל ראוי להדגיש, שבתרבויות המבוססות על מסירה בעל פה קיימת מוסכמה על מסירה מדויקת, ולכן טענתו של תא-שמע אינה מוכרחת; ראה בעניין: זוסמן, שבעל פה, עמ' 226 הע' 1, 243.

⁷ ראה: זוסמן, מסורת, עמ' 42 הע' 130.

יחס הרמב"ן לנוסחי רש"י

הרמב"ן הקטלוני מציג את עצמו כהולך בעקבות המחנה הספרדי, וקובע שיש להעדיף את הנוסח על פני הפירוש, או הסברה ההגיונית. הדבר בא לידי ביטוי בחידושים, "ורש"י ז"ל גריס... וזה היה יותר נכון אילו היתה גירסת הספרים מודה לו" (קידושין כד ע"א, ד"ה אלא, עמ' כט). הפירוש המוצע בידי רש"י נדחה בטיעון, שפירוש גם אם הוא בנוי על הגיון רב ופותר בעיות רבות, הוא חסר ערך, אם אינו מותאם לטקסט הנתון. העיקרון שביסודו של כלל זה הוא, שטקסט איננו חומר גלם שמתאימים אותו לפירוש המועדף על המפרש. ולכן הפירוש איננו יוצר טקסט המותאם לצרכיו, אלא להפך – הטקסט הוא הנתון ועל הפירוש להתאים עצמו לטקסט הנתון. את הפתרון הטוב ביותר המוצע אפשר וצריך לדחות, אך ורק מכיוון שאינו מסתדר עם הנוסח.

היחס המוצהר של הרמב"ן כלפי מסורת הנוסח של רש"י עולה במקומות רבים. הרמב"ן דחה פירוש של רש"י בהסתמך על הקביעה לפיה יש להקנות עדיפות לנוסח על פני הפירוש: "ויש לרש"י ז"ל פי' אחר טוב מזה, אבל אין הגירסא מודה לו" (שבת ה ע"א, ד"ה כתוב, עמ' כז). גם בנוגע לנוסח מעדיף הרמב"ן את ספריו על פני גרסאותיו של רש"י: "ורש"י ז"ל גורס... ונכון היה אלו הודו לו הספרים" (שבת פו ע"ב, ד"ה ה"ג בכל, עמ' ש). נראה שהחסרון של גרסת רש"י בספרים שלפניו הביאה את הרמב"ן לפקפק במהימנות הדברים.

הרמב"ן אפיין שתי מגרעות במסורת הנוסח של רש"י: "אמר הכותב היאך חלק על נוסחי הישיבות ועל רבי' האי גאון ז"ל בלא טעם, ואלו ראה רבי' שלמה גרסתם היה חוזר בו, אלא שספרים משובשים גרמו לו לפרש כן" (מלחמות, סנהדרין, טז ע"ב). לפי גישה זו, רש"י אמנם מתבסס על ספרים, אבל גרסאותיהם של ספרים צרפתיים מעובדים הם חסרי ערך. מדברי הרמב"ן עולה קו מחשבה נוסף: "ופי' רש"י ז"ל היה יותר מחוור אלו היתה גרסתו כתובה בנוסחאות, אבל להגיה הספרים אי אפשר" (כתובות נג ע"ב, ד"ה ה"ג בנוסחי, עמ' 182). כאן מניח הרמב"ן שגרסאותיו של רש"י נוצרו כדי שיתאימו לפירושו וממילא הן חסרות משמעות.⁸

למרות קביעות אלו של הרמב"ן ביחס לרש"י, עיון בחידושים מראה לעתים על התייחסות אחרת. בחידושו לקידושין מקבל הרמב"ן את גרסת רש"י למרות היותה מנוגדת לנוסחאות אחרות: "הכי גריס רש"י ז"ל וחכמים אומרים... מקודשת ולא גרסי' אינה מקודשת" (מח ע"א, ד"ה וחכמים, עמ' מט). במקרה אחר, למרות הסתירה בין הנוסח של רש"י ור' חננאל, נתפס הנוסח של רש"י כלגיטימי: "פרש"י ז"ל תרי ושלחה כתיבי... ור"ה ז"ל גריס" (קידושין מא ע"א, ד"ה ושלח, עמ' מא). האמירות הסותרות מולידות את הצורך בבדיקה מקיפה של יחס הרמב"ן לגרסאותיו של רש"י בחידושים לבבא מציעא.

התלמוד במסכת בבא מציעא קובע, שירוש המקדיש מזמנו להעלאת ערך העיזבון, אינו נהנה מעדיפות בשעת החלוקה. כמקור לדין זה מצוטטת משנה ממסכת בבא בתרא (ט, ג) ומימרא אמוראית: "מארי בר איסק... אתא ליה אחא מבי חוזאי... אמ' ליה נפלוג נמי מפרדיסי ובוסתני, אמ' ליה שפיר קאמ' לך, דתנן הניח בנימ גדולים וקטנים,

⁸ על הגרסאות המלאכותיות של רש"י ראה: תא-שמע, רז"ה, עמ' 97-98; שפיגל, עמודים, עמ' 104-107. ראוי להדגיש, שהגישות השונות ביחס לנוסחאות רש"י מופיעות בחיבורים שונים – במלחמות ובחידושים, וייתכן שקווי מחשבה אלו מאפיינים תקופות שונות; ראה: שעוועל, רמב"ן, עמ' קב.

והשביחו גדולים את הנכסים, השביחו לאמצע, וכן אמ' רבה השביחו לאמצע" (בבלי, ב"מ לט ע"ב-מ ע"א, כ"י המבורג, עמ' 194-195). המימרא נמחקה בידי רש"י (ד"ה וכן אמר) בנימוק שלא יעלה על הדעת שאמורא מאוחר ישמש כאסמכתא לדין המשנה.⁹ הרמב"ן הגן על הנוסח שלפניו, וטען שדברי רבה לא נאמרו בהתייחס למשנה, אלא הם ציטוט מפסק דין שנתן: "וכן אמר רבא השביחו לאמצע, רש"י ז"ל מעבר עליה קולמוס ולא גריס ליה כלל, דהיכי מייתי' ועוד ממלתיה דרבה למתני'... ורבה גרסי' שכן כתוב בכל הנוסחאות, ופירושו שזה הדין של מרי בר איסק בא לפני רבה, ואמר שהשביחה לאמצע, והוא שוה למשנתנו ששנינו השביחו לאמצע" (ב"מ מ ע"א, ד"ה וכן, עמ' רנד).¹⁰

כפי שראינו במקומות אחרים, גם בחידושים לבבא מציעא היחס לרש"י אינו חד משמעי, ולעתים מקנה הרמב"ן לגיטימציה לנוסחאותיו, למרות שאינן תואמות את המסורות המוסמכות. במטרה למנוע עימותים, הקנה התלמוד בעלות לאדם על חפצים הנמצאים בד' אמותיו: "אמ' ריש בן לקיש משום אבא כהן בר דלא, ארבע אמות של אדם קונות לו בכל מקום, תקינו להו רבנן דלא אתו לאינצויי" (בבלי, ב"מ י ע"א, כ"י המבורג, עמ' 158). בהמשך הסוגיא צומצמה תכולת התקנה, והרמב"ן התחבט בשאלת הגרסא המדויקת של הסייג התלמודי: "מציינו בכל הנוסחאות כי תקינו רבנן בשדה דעלמא... והרי"ף כתב דבשדה דעלמא... ואיני יודע מהו שדה דעלמא, אם שדה הפקר הוא באמצע בקעה ואינו נקרא סמטה, או שדה שאינה של שניהם כגון בימות החמה שיש לכל רשות ליכנס בשבילי השדות, ובשדה שאינה משתמרת לבעלים" (ב"מ י ע"ב, ד"ה כי תקינו, עמ' פב).

⁹ ראוי לציין שבבית מדרשו של רבה עסקו בעריכת המשנה, ראה: אפשטיין, מבוא לנוה"מ, עמ' 368-369. ועל רקע זה מובנת הבאת האסמכתא מדבריו.

¹⁰ דוגמאות נוספות:

1. בבלי ב"מ י ע"א, כ"י המבורג, עמ' 158: "המגביה מציאה לחברו לא קנה חברו". רמב"ן ב"מ י ע"א, ד"ה והא דאמר, עמ' עו-עז: "המגביה מציאה לחברו לא קנה חברו... ורש"י ז"ל מחק מן הגירסא חברו... ופירש דאמגביה גופיה קאמרינן, דפשיט להו דחברו לא קנה... וזה הפירש עולה, אבל הגמרא מכחישתו שאין הגרסא כך".
2. בבלי ב"מ כב ע"א, כ"י המבורג, עמ' 172: "שטף נהר קוריו ועציו ואבניו, אם נתיאשו הבעלים הרי אלו שלו".
3. רמב"ן, ב"מ כב ע"א, ד"ה שטף, עמ' קסא-קסב: "שטף נהר קורותיו עציו ואבניו, אם נתיאשו הבעלים הרי אלו שלו, הכי איתא בכולהו נוסחי, ורש"י ז"ל מחק והגיה, הרי אלו שלו מפני שנתיאשו הבעלים... ולא נהירא לי... אלא עיקר הגירסא כמו שהיא בכל הנוסחאות".
3. בבלי ב"מ קטז ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 289: "אי הכי רישא נמי אמאי חולקין, ליחזי אי בחבטא נפל עיליתא מיתברא, אי בחבטא נפל תחתיתא מיתברא".
- רמב"ן, ב"מ קטז ע"ב, ד"ה מתני', עמ' תרנג: "גרסי' בכולהו נוסחי... אי הכי רישא נמי אמאי חולקין, נחזי אי בחבטא נפל עליאתא מתברא, אי בחבטא נפל תחתיתא מתברא... ואין ספק שאין רש"י גורס כן, אלא כך נראה גרסתו מדבריו... אי הכי רישא נמי אמאי חולקין, ליחזי אי בחבטא נפל, אי בחבטא נפל... והנה הנוסחאות כולן מכחישות זה הפי', ועוד שאין הפי' עצמו נכון".
4. בבלי ב"מ קיח ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 292: "אילן היוצא מן הגזע ומן השרשין של בעל אילן". רמב"ן ב"מ קיח ע"ב, ד"ה ותנן נמי גבי, עמ' תרסג: "דא"ר מאיר מן הגזע ומן השרשים של בעל אילן... ולא כדברי רש"י שמחק והגיה בדר' מאיר, מן הגזע ומן השרשים של בעל הקרקע".

גרסת הרי"ף וכל הספרים חייבה את הרמב"ן להיזרש להגדרת השדה הספציפי אליו כוונה התקנה. בעיה זו אינה קיימת לאור תיקונו של רש"י (ד"ה ה"ג כי), ולפיו התקנה קיימת במקומות שאינם שייכים לאדם פרטי: "ורש"י גריס בעלמא, ופ' כגון בסמטא שהוא רשות לכל" (רמב"ן, שם). ייתכן שהרווח בהגהתו של רש"י הכשיר תיקון זה.¹¹ בדיקה מדגמית במסכת נוספת מעלה תוצאות זהות. במסכת כתובות חמש פעמים ניצבת גרסת רש"י לבדה מול שאר הנוסחים בעלי המסורת הגאונית. בארבע מהן אין הרמב"ן דוחה את גרסת רש"י.¹² רק במקום אחד נדחית גרסת רש"י בהסתמך על הנימוק המוצהר: "ופ' רש"י ז"ל היה יותר מחוור אלו היתה גרסתו כתובה בנוסחאות, אבל להגיה הספרים אי אפשר" (כתובות נג ע"ב, ד"ה ה"ג בנוסח, עמ' 182). נראה שפעמים רבות נוסחת רש"י נתפסת בעיני הרמב"ן כקבילה. קיימת אי התאמה בין האמירות הנחרצות בדבר העדפת הספרים בעלי המסורת על פני נוסחי רש"י, לבין הלגיטימציה המוענקת בפועל במקומות רבים לגרסאותיו.¹³

המאבק נגד הגהת ספרים

ההגנה על המסורות הקדומות של עולם ההלכה תפסה מקום חשוב ביצירתו של הרמב"ן. הפרשנים האנליטיים והיצירתיים של המאה הי"ב לא גילו מחויבות מלאה כלפי הפרשנות הגאונית וספר ההלכות של הרי"ף, ובמקומות רבים פרשנותם סוטה מהמסורת המקובלת. בדומה לחכמים אלו שלט הרמב"ן באותם כלים ביקורתיים, אולם הוא ניצל יכולות אלה למטרה הפוכה, ובכתביו הגן על המורשת הקדומה מפני הביקורת שהוטחה בהם. השקפת עולם זו באה לידי ביטוי בחידושים, וביצירות שנכתבו במיוחד למטרה ייעודית זו.¹⁴

כחלק ממגמה זאת הגן הרמב"ן על מסורת הנוסח מפני הנוסחאות החדשות של מגייה הספרים,¹⁵ ובחידושי הרמב"ן יש התבטאויות חריפות כנגד הגהת ספרים מתוך שיקול דעת בלבד: "ומגיהי ספרים הגיהו שם במיעוט הנסחאות... וזו עבירה גמורה וליטי עליה רבנו, כל מאן דמגה ספרי מדעתא דנפשיה יהא ויהא" (ב"מ מג ע"א, ד"ה ואי בחסר, עמ' רעז);¹⁶ "והגהת ספרים בסברא עבירה גמורה וראוי לנדות עליה" (ב"ב קלד ע"א, עמ' קמח). אמירות אלו היו מקובלות בבית המדרש האשכנזי צרפתי.¹⁷ לעתים הסביר הרמב"ן מה גרם להגהה המוטעית: "וזה הגירסא אין לה עיקר בשום

¹¹ דוגמה נוספת:

רמב"ן, ב"מ פ ע"א, ד"ה השוכר, עמ' תקיא: "ת"ש להביא לתך חטין, והביא שש עשרה שעורים חייב... וזו גירסתו של רש"י ז"ל, אבל ר"ח ז"ל גורס והביא שש עשרה שעורים פטור".

בבלי, ב"מ פ ע"א-פ ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 241: "תא שמע להביא לתך חטים, והביא שש עשרה שעורים חייב". על ההתאמה בין רש"י וכ"י המבורג ראה: פרידמן, השוכר, עמ' 48.

¹² ראה: רמב"ן, כתובות כו ע"א, ד"ה רב, עמ' 132; לו ע"א, ד"ה יתירות, עמ' 154 ובהע' 57; נז ע"א, ד"ה מתני, עמ' 186-187; צב ע"א, ד"ה ה"ג רש"י, עמ' 250.

¹³ גם המחקר המודרני עמד על המסורות הקדומות הנשמרות בפירושי רש"י ראה: פרידמן, השוכר, עמ' 48; נעם, מסורות, עמ' 112-137; שפיגל, עמודים, עמ' 104 הע' 120.

¹⁴ ראה: הלברטל, רמב"ן, עמ' 25-56; הלברטל, הכלל, עמ' 472-474.

¹⁵ ראה: אונא, רמב"ן, עמ' 21.

¹⁶ ראה גם: ב"מ מג ע"א, ד"ה ואי, עמ' רעו.

¹⁷ ראה: אורבך, תוספות, עמ' 71-73; תא-שמע, רז"ה, עמ' 97-99; שפיגל, עמודים, עמ' 111-156.

נוסחא אבל למדה המגי' מן הירושלמי דגרסי' התם... עכ"ל הירושלמי ואין הגירסא נכונה לפי הגמ' דילן" (שבת קיד ע"ב, ד"ה אי, עמ' שפה).

בדבריו מדגיש הרמב"ן שדווקא בטקסט לא מוגה יש משמעות לנוסח: "כך כתוב בכל הנוסחאות שלא עבר עליהן קולמוסן של מגייה ספרים" (קידושין כד ע"א, ד"ה אלא, עמ' כט).¹⁸ ביסוד התנגדות להגהה עומד העיקרון, שלפיו טקסט מוסמך מייצג אמת נתונה העוברת מהעד הראשוני. יש צורך בהתמודדות ישירה עם הטקסט, ואין לבחור בפתרון הנוח שהוא להעביר קולמוס על הטקסט ולהגיה אותו. ראוי להדגיש שההתנגדות של הרמב"ן להגהה אינה מוגבלת רק למטרה של שמירה על טוהר הנוסח בעל המסורת המיוחסת. הרמב"ן מזהיר: "הכי גרסינן כדגריס רש"י ז"ל וכן גריס ר"ת ז"ל... וכל המשנה גירסא זו ידו על התחונה" (קידושין נג ע"ב, ד"ה חנווני, עמ' נד). יש כאן אזהרה מפני הגהה, אף שמדובר בנוסח צרפתי נטול מסורת מחייבת.

נוסחי המגיהים טופלו בכובד ראש, והרמב"ן דחה את דבריהם בהתבסס על אסמכתאות תלמודיות: "ותנן נמי גבי פסח כה"ג ואר"י אמר רב הלכה כר"ע, איכא דק' להו גבי פסח ל"ל הלכה, אטו פסקי' הלכתא למשיחא... ומ"ה מעברי עליה קולמוס מקצת מגייה ספרים, וזה שבוש גדול הוא שכל עצמנו לא אמרנו בגמ' וצריכא אלא על מימרא דר"י... ובר מן דין מה הועילו בתקנתן דהא בשלהי פ' התכלת פסקי' הלכתא... ובפ' י' יוחסין אמרי' הלכה... ועוד נמי במס' יומא... ופסיק הלכתא הכי" (שבת קלג ע"א, ד"ה ותנן, עמ' תלז). הגישה העניינית הננקטת ביחס לגרסאות אלו מלמדת על חשיבותן, ועל עליונות הדיון לגופם של דברים, על פני דחייה המסתפקת בציון המקור המפוקפק. ואולם בסופו של דבר, המשמעות של הגדרת גרסא כנוסחי מגייהים היא דחייתה.¹⁹

הרמב"ן היה ער במקומות רבים לזיקה בין המגיהים ופירוש רש"י: "אבל מגייה ספרים הגיהו ומה כסף דבר חשוב, אף כלים דבר חשוב, ורש"י ז"ל אמר לאפוקי מדשמואל... ואינו נכון, דהא אמרינן התם דייקי קראי כוותיה דשמואל... ואמרינן נמי ושמאל איצטריך... ועוד דבההיא דשמואל ליכא התם מאן דפליג, וגם במסכת שבועות החליף ושינה הגירסא" (קידושין יא ע"ב, ד"ה וכללא, עמ' טז).

בחידושים תקף הרמב"ן הגהה המסתמכת על פירוש רש"י, בנימוק שרש"י עצמו לא שינה את גרסת התלמוד: "פירש"י ז"ל שדרכו של תינוק לטפח באשפה... ומיעוט נוסחאות הגיהו בהם מגייה ספרים לטפח באשפה על פי פירוש זה, אבל אינו בשום נוסחא בעולם, ולא בנוסחתו של רש"י ז"ל עצמו" (חולין פו ע"א, ד"ה תינוק, עמ' ק).²⁰

¹⁸ ראה גם: קידושין מב ע"ב, ד"ה אבל, עמ' מב.

¹⁹ ראה לדוגמה: קידושין טז ע"א, ד"ה אי, עמ' כא; ב"ב קלז ע"ב, ד"ה רבי, עמ' קנב.

²⁰ ראה גם: ב"ב ב ע"א, ד"ה כדתניא, עמ' ב.

התנגדות הרמב"ן להגהותיהם של בעלי התוספות

התנגדות הרמב"ן להגהה עמדה ביסוד מספר מחלוקות בינו ובין בעלי התוספות.²¹ כברייאת המובאת במסכת בבא מציעא נחלקו ר' שמעון בן אלעזר ור' עקיבא ביחס לשטר שבו סכום ההלוואה לא נקב במדויק, אלא נכתב סלעים או דינרין בלבד. המלווה טוען שסכום ההלוואה עמד על חמישה סלעים, ואילו הלווה מודה בשלושה בלבד. לדברי ר' שמעון בן אלעזר, ההודאה החלקית מטילה על הלווה חיוב שבועה ככל מודה במקצת. בניגוד לכך משחרר ר' עקיבא את הלווה מחיוב השבועה. הפטור מתבסס על ההנחה לפיה יכול היה הלווה להודות בשני סלעים בלבד, שכן הסכום המינימלי העונה להגדרה סלעים הנקובה בשטר הוא שניים. הסלע שהוסיף הלווה ביזמתו מקנה לו מעמד של משיב אבדה, ומהווה ראיה למהימנותו: "סלעים דינרין, מלוה או חמש, ולווה או שלש, ר' שמעון בן אלעזר או' הואיל והודה מקצת הטענה ישבע, ר' עקיבא או' אינו אלא כמשיב אבדה ופטור" (בבלי ב"מ ד ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 151). משיקולים של סדר זמנים הגיהו בעלי התוספות ר' יעקב במקום ר' עקיבא: "ר' יעקב גרסינן, דהוה בר פלוגתיה דר' שמעון בן אלעזר, ולא רבי עקיבא שקדם לו כמה דורות" (תוס' ר' פרץ, ב"מ ד ע"ב, ד"ה ר' יעקב, עמ' יג).²²

הצמידות של הרמב"ן למסורות המוסמכות לא אפשרה לו לקבל הגהה זו: "ה"ג בכלהו נסחי וכך היא גירסת הגאונים ז"ל, ר' עקיבא אומר אינו אלא במשיב אבידה ופטור, ולא אשכחן ר' יעקב בעיקר נסחי" (ב"מ ד ע"ב, ד"ה ר' עקיבא, עמ' כו). במקומות נוספים נאבק הרמב"ן נגד ההגהה מסברה המקובלת אצל בעלי התוספות.²³ לעתים ציין הרמב"ן שהגרסא מתקיימת מכל הספרים שלפניו. הדגשה זו נועדה לדחות נוסחא אישית של פרשן, ולקבוע שהמחויבות למסורת הכתובה גוברת על

²¹ על הראייה של חכמי אשכנז כמגיהים ראה: זוסמן, מסורת, עמ' 42 הע' 130. בחידושי לכתובות סנט הרמב"ן בבעלי התוספות החשודים על ההגהה, הנמנעים מלהתמודד עם טקסט בעייתי בנימוק שמדובר בהגהה מאוחרת. הרמב"ן הסתמך על הכלל הפילולוגי הקובע שטעות אקראית אינה חוזרת בשני מקורות נפרדים: "ומצאתי בתוספות לרבותי הצרפתיים ז"ל שטעות סופר הוא, ותמהני על הסופר הזה שאף בפרק בית שמאי ביבמות כתוב כן" (כתובות עג ע"ב, ד"ה יתומה, עמ' 212).

²² ראה גם: תוספות על הדרף, ב"מ ד ע"ב, ד"ה אין נשבעין על כפירת כו'. החלפת שמו של ר' עקיבא נבעה גם מאי התאמת סוגיות ראה: תוספות על הדרף, שבועות ד ע"ב, ד"ה ר"ע; תוספות על הדרף, ב"מ הנ"ל. הרמב"ן התייחס גם לנקודה זו, ראה: ב"מ ד ע"ב, ד"ה ואיכא, עמ' כה-כט. על העיסוק בכרונולוגיה תנאית בבית המדרש של בעלי התוספות, ראה: גרוסמן, צרפת, עמ' 416, 424.

²³ דוגמאות נוספות:

1. רמב"ן, ב"מ ח ע"א, ד"ה אלא, עמ' סז-סח; "אלא ממשנה יתירה וכו', הכי גרסינן לה נסחי עתיקי, ואיכא דמעברי עלה קולמוס ומחקי לה, ואמר דהא לאו ממשנה יתירה אתיא, אלא מגופ' דמתני'". בבלי ב"מ ח ע"א, כ"י המבורג, עמ' 156 כגרת הרמב"ן.
תוס' על הדרף, ב"מ ח ע"א, ד"ה אלא: "אית דל"ג הכא הא תו למה לי דממשנה גופה קא דייק". ראה גם: תוס' ר' פרץ, ב"מ ח ע"א, ד"ה אלא, עמ' כב.
2. רמב"ן, ב"מ כג ע"ב, ד"ה בעו, עמ' קע (ראה גם: עמ' קעב): "ויש גורס בעו מיניה, מנין הוי סימן, ופשט להו מדמשקל הוי סימן, מנין הוי סימן, ולא גרסי נמי מדה, ולא ראיתי נוסחא שכתוב בה כך, ואין שומעין למגיהי ספרים". בבלי ב"מ כג ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 174 כגרת הרמב"ן.
פסקי הרא"ש, ב"מ פ"ב סי' ג, קכה ע"ב: "בעו מיניה מרב ששת, מנין הוי סימן או לא הוי סימן... ומדמשקל הוי סימן מדה ומנין נמי הוי סימן".

תועלת פרשנית: "וי"א...²⁴ והכא הכי גרסי' חמור בעדי אוכף... ואלו הדברים נכונים אילו היתה הגמרא מודה להם, אבל בכולהו נוסחאות ובפר"ח ז"ל, כתוב חמור בסימני אוכף" (ב"מ כז ע"ב, ד"ה אי חיישינן, עמ' קצ).²⁵

במספר מקומות עולה, שהרמב"ן היה ער לתועלת הפרשנית הטמונה בהגהות של בעלי התוספות. במסכת בבא מציעא מביא הרמב"ן גרסא תלמודית, ולפיה רק מתקנת חכמים יכול קטן לזכות בחפץ. אמירה זו מעמת הרמב"ן עם דברי התלמוד במסכת קידושין ממנה משתמע שקטן יכול לזכות מהתורה. את אי ההתאמה פטרו התוספות באמצעות הגהה קלה, ואולם למרות הרווח הניכר נמנע הרמב"ן מפתרון זה: "הא דאמר'י הבא זכיה מדרבנן אית ליה... ותו איכא למידק קטן נמי הא איכא זכיה מדאורייתא כדאמר'י בפרק האיש מקדש... ויש מרבתינו הצרפתיים ז"ל שכתבו לא גרסי' מדרבנן דמדאורייתא היא, וזה נראה שהיה נכון, אלא שהגמ' מכחישתו, ואין שומעין להגיה הספרים" (ב"מ ע"ב, ד"ה הא דאמר'י, עמ' תסד-תסו).²⁶

ראוי לציין שיחסו של הרמב"ן לגרסאות הסינתטיות של בעלי התוספות אינו חד משמעי. כאסמכתא לקיומו של קניין חליפין דורש התלמוד פסוק מספר רות (ד 7): "וזאת לפניו בישאל על הגאולה ועל התמורה, גאולה זו מכירה, וכן הוא או' ואם לא יגאל ונמכר בערכך, תמורה זו חליפין" (בבלי, ב"מ מז ע"א, כ"י המבורג, עמ' 204). ממקור זה עולה שהגאולה הנזכרת במגילת רות משמעה מכירה, והדבר נלמד מפסוק שעניינו פדיון בהמה טמאה שהוקדשה (ויקרא כז 27). ר' תם טען, שדווקא הסמיכות של גאולה ומכירה באותו פסוק מוליכה למסקנה ההפוכה, ולפיה גאולה איננה מכירה. ולכן הגיה את נוסח התלמוד וקבע שהדיון התלמודי מתבסס על פסוק בו הגאולה נזכרת לבדה (ויקרא כז 33): "וקשה לר"ת דאדרבה פסוק זה מוכיח דגאולה אינה מכירה, אלא גרס לא יגאל דכתיב במעשר בהמה" (ב"מ מז ע"א, תוס' על ה"ה, ד"ה גאולה).²⁷

הגהתו של ר' תם אומצה בידי הרמב"ן: "ה"ג גאולה זו מכירה וכן הוא אומר לא יגאל, פי' דכתי' גבי מעשר בהמה... וכן פ' ר"ת ז"ל, ומאן דגריס אם לא יגאל ונמכר

²⁴ לא הצלחתי לאתר את מקור ההבאה האנונימית. ראוי לציין, שפעמים רבות דעה הנחשבת למטעית בעיני הרמב"ן מובאת בעילום שם מפני כבוד החכם; ראה: יהלום, חשיבתו, עמ' 74.

²⁵ דוגמאות נוספות (לאחר הקו המפריד הפרשנות אליה כיוון הרמב"ן במפורש או ברמז): רמב"ן, ב"מ ד ע"ב, ד"ה ה"ג בכלהו, עמ' כו – תוס' ר' פרץ, ב"מ ד ע"ב, ד"ה ר' יעקב, עמ' יג. רמב"ן, ב"מ י ע"ב, ד"ה כי, עמ' פב – רש"י, ב"מ י ע"ב, ד"ה ה"ג כי. רמב"ן, ב"מ כב ע"א, ד"ה שטף, עמ' קסא (ראה גם: עמ' קסג) – רש"י, ב"מ כב ע"א, ד"ה הרי אלו כו'. רמב"ן, ב"מ כג ע"ב, ד"ה הכי כתוב, עמ' קע – פרשנות המובאת בפסקי הרא"ש, ב"מ פ"ב סי' ג, קכה ע"ב. רמב"ן, ב"מ כה ע"ב, ד"ה הא תנן, עמ' קפא – רש"י, ב"מ כו ע"ב, ד"ה אמר. רמב"ן, ב"מ מב ע"א, ד"ה כספים, עמ' רסט – תוס' על ה"ה, ב"מ מב ע"א, ד"ה אמר. רמב"ן, ב"מ קי ע"א, ד"ה הא, עמ' תרל – ראב"ד המצוטט ברשב"א לב"מ קי ע"א, ד"ה הא, עמ' קצ (על ביקורת הנוסח של הראב"ד ראה: טברסקי, ראב"ד, עמ' 63-64, 104). רמב"ן, ב"מ קיד ע"א, ד"ה והא, עמ' תרמו-תרמוז – ר' תם, ספר הישר, חלק החידושים, סי' תרב, עמ' 354-356. ראוי להדגיש שכ"י המבורג תואם את גרסת כל הנוסחאות, למעט המובאה ברמב"ן עמ' פב, בה מקביל כ"י המבורג לרש"י.

²⁶ על הגהה זו של בעלי התוספות ראה: שבלי הלקט, ח"ב, סי' מה, עמ' קסז, ובמקורות המסומנים בהע' 7; בבלי, ב"מ עב ע"א, כ"י המבורג, עמ' 231 כגרסת הרמב"ן.

²⁷ ראה גם: תוס' ר' פרץ, ב"מ מז ע"א, ד"ה גאולה, עמ' קד; ספר הישר, חלק החידושים, סי' תשמ, עמ' 433.

בערכך, איני יודע מה הוא שח, דההוא ודאי גאולה ממש היא" (ב"מ מז ע"א, ד"ה ה"ג גאולה, עמ' שז).

נראה שבמקרים מסוימים שיקול הדעת מקנה עדיפות לנוסח המלאכותי על פני גרסה המתקיימת במקורות נאמנים.²⁸

מקומם של הנוסחים הגאוניים בחידושי הרמב"ן

התקיעה בשופר בתפילת התענית היא אחד ההבדלים הליטורגיים הקיימים בין הקהילות היהודיות. הרמב"ן טען שמנהג התקיעה בקהילתו הוא גאוני, וממילא הוא חלק ממורשתם של חכמי התלמוד. מנהג זה מתאשר מנוסחאות תלמודיות המתייחסות למקור המוסמך.

בניגוד לכך, היעדר המסורות של חכמי צרפת גרם לאי מודעות לנוהל זה. ותלישות זו יצרה גם נוסחי תלמוד משובשים שאשררו את מסקנתם המוטעית של בעלי התוספות: "כל אילו סמכים וראיות למנהג הגאונים, כל שכן שהיה מעשה בשתי ישיבות, ומנהג אבותיהם בידיהם מימות רב אשי, לפיכך נהגנו אנו בספרד לתקוע בשופרות בתעניות של התרעה, שאין עושין כן בצרפת כלל... ועוד אני סובר שנמנעו בצרפת מתקיעות ממה שראיתי בתוס'²⁹ שכתבו בלשון הזה... וזה ודאי טעות הוא, ושמה אירע להם משבוש הנוסחאות לאותה הלכה" (דרשה לר"ה, פרק ו, עמ' קמ-קמא).³⁰

ההכרה של הרמב"ן בגאונים כממשיכים הישירים של חכמי התלמוד, הביאה לידי הקניית מעמד מיוחד לנוסחאותיהם התלמודיות: "גם זה אינו נכון לפי שאין הגרסה (!) כך בספרים ובנוסחי הגאונים" (כתובות לא ע"ב, ד"ה אלא, עמ' 145).³¹ י' תא-שמע טען שעליונות נוסחי הגאונים הוכרה גם אצל ראשונים נוספים.³² את הכרזת הרמב"ן יש להעמיד אל מול הממצא העובדתי בחידושים לבבא מציעא,³³ ולבחון את מידת השעבוד של הרמב"ן למורשת הגאונית. ברובד הגלוי ממשיך הרמב"ן בקו המקובל, ומאמת נוסח על פי מקור גאוני: "ה"ג בכלהו נסחי וכך היא גירסת הגאונים ז"ל" (ב"מ ד ע"ב, ד"ה ה"ג בכלהו, עמ' כו).³⁴ ואולם, בדיקה של שאר המובאות מגלה, שבמקרה של חילוף ביכר הרמב"ן נוסחים אחרים, על פני העולה מהיצירה הגאונית.

²⁸ ראה גם: רמב"ן, כתובות, מבוא, עמ' 6-7.

²⁹ תוקן לפי דרשה לר"ה, פרק ו, כ"י מוסקבה גינצבורג 268, עמ' 161.

³⁰ ראה בעניין: תא-שמע, התפילה, עמ' 180.

הראייה של הגאונים כממשיכי מסורות התפילה האמוראיות חוזרת גם בקביעת הרמב"ן ולפיה מלכויות, זכרונות ושופרות אינם נאמרים בידי היחיד: "כיון שהגאונים מעידים ואומרים שמעולם לא נעשה כן בישיבה, אלא היחידים מתפללין שבע ושליח צבור אומר לפנייהם תשע, וכך מנהגם מעולם, על כרחינו יש לנו לקבל עדותם, שהגאונים קבלו וראו מרבנן סבוראין, ורבנן סבוראי מרבנן אמוראי, ובישיבתו ועל כסאו של רב אשי יושבין ושונין, ובבית הכנסת שלו היו מתפללין" (דרשה לר"ה, פרק יג, עמ' קפא-קפב).

³¹ ראה גם רמב"ן: שבת נא ע"ב, ד"ה גרסת, עמ' קפא; קידושין מב ע"ב, ד"ה אבל, עמ' מב; בבא בתרא קלז ע"ב, ד"ה אפילו, עמ' קנב.

³² ראה: תא-שמע, רז"ה, עמ' 97.

³³ תפיסה כפשוטם של דברי הרמב"ן ראה: רמב"ן, כתובות, מהד' שבט, מבוא, עמ' 18.

³⁴ ראה גם: אברמסון, כללי, עמ' 57 הע' 91.

קיימת התחבטות בשאלת הבעלות על פירות נושרים. במקום אחד קובע התלמוד שהקירבה לעץ מהווה ראיה, ולכן בעלי האילן שומרים על הזקתם: "א"ר אבהו שאני זית הואיל וחזיתו מוכיח עליו" (בבלי, ב"מ כא ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 172). ואילו בהמשך קובע התלמוד, שהימצאותם של זוחלים היא גורם להפקרתם של תמרים העפים ברוח: "תמרי דזיקא היכי אכלינן להו, אמ' ליה כיון דאיכא שקצים ורמשים דאכלי להו, מעיקרא איאוש מיאש" (בבלי, ב"מ כב ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 173). הרמב"ן נדחק להסביר שהרמשים האוכלים מהפירות מורידים ממשקלם, וגורמים להם לנחות במרחק רב מהעץ, ולאבד את זיקתם לבעלים: "ואיכא למימר כיון דאיכא שקצים ורמשים דאכלי להו בראש האילן, מעיקרא מיאש, דידע דאתי זיקא ומשכח להו קלין, ושדי להו למקום רחוק" (ב"מ כב ע"ב, ד"ה וכי, עמ' קסז). בחידושו מביא הרמב"ן נוסחא גאונית המוליכה לפתרון פרשני פשוט: "ויש נוסחא כיון דאיכא בהמה וכלבים, וכן כתוב בהלכות גדולות, ואיני אומר כן" (ב"מ כב ע"ב, ד"ה וכי, עמ' קסח). לפי נוסח זה הקירבה לעץ לא מועילה, שכן הימצאותם של בעלי חיים האוכלים את הפירות הנופלים יוצרת את יאוש הבעלים.³⁵ מהדברים עולה, שלמרות הסמכות הגאונית דחה הרמב"ן את הנוסח המוצע, ונצמד לספרים שבידיו.³⁶

כפי שראינו, מתן העדיפות לנוסחאות הגאוניות בידי הרמב"ן אינו מנומק בהכרח ביכולתם האינטלקטואלית הבלתי מעורערת. הדבר נבע מתחושת החובה כלפי ספרי הגאונים, הנחשבים למחזיקים נוסחאות 'אמיתיות' של הבבלי ולמייצגים של טקסט ראשוני. ואולם הרמב"ן היה מודע לשיבושים שנפלו בתורות גאוניות, במהלך שלבי המסירה: "והביא בתשובה לרב צמח ז"ל... וזאת התשובה איני סומך עליה שנראית כמשובשת" (כתובות נד ע"א, קונטרס אחרון, עמ' 277). הרמב"ן גם הכיר מספר סוגיות שבהן עולות גרסאות גאוניות חלוקות: "וכך מצינו נמי לגאון, איכא דגרסי מבני חרי, ואית דגרסי ממשעבדי, מיהו רובא דרבנן דעלייהו סמכא גרסא, מפומא דרבוותא

³⁵ ראוי להדגיש, שבהמשך דבריו שילב הרמב"ן את הגרעין הפרשני הטמון בדברי הגאונים בנוסח שלפניו, וטען שהשקצים והרמשים אוכלים מהפירות לאחר נפילתם: "ואיכא למימר כיון דאיכא שקצים ורמשים דאכלי להו, אפ' נושרין תחתיהן... מעיקרא מיאש מכולהו נושרין" (ב"מ כב ע"ב, ד"ה וכי, עמ' קסח). ואולם, אי הקבלה של הנוסח הגאוני נותרה בעינה.

³⁶ דחיות נוספות של נוסחים גאוניים:

1. רמב"ן, ב"מ לו ע"א, ד"ה שומר, עמ' רלד-רלה: "ומשתבע אימיה דאותביניהו בקרטילתא ואגנוב, ובהלכות רבינו הגדול ז"ל כתוב ומיפטר... ולא מצינו זאת הנוסחא אלא בהלכות רבינו ז"ל, ושמא ומפטרי הוא ביו"ד, וכן מצאתי בהלכות פסוקות מדוקדקות ומפטרי, ושוב מצאתי כן במקצת נוסחאות ומפטרי... ולא נראה לי".

בבלי, ב"מ מב ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 198: "ומשתבעא אימיה דהנהו זוזי אותביניהו בקרטל' ואיגנוב" (בגיליון כתוב ומיפטר).

2. רמב"ן, ב"מ סד ע"א, ד"ה הילך, עמ' שפ: "ואמר ליה אביי כיון דקא מקבל עליה זילא... וזו גירסת הגאון ז"ל בספר המקח, ובנוסחי כתי' יוקרא וזולא... ונכון הוא".

בבלי, ב"מ סד ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 223: "אמ' ליה כיון דקא מקביל עליה יוקרא וזילא".

3. רמב"ן, ב"מ קח ע"ב, ד"ה משכנתא, עמ' תרכג: "גרסת בעל הלכות ז"ל... שכן ות"ח לית בה משום דינא דבר מצרא... ואין זו גרסת הגאוני, ולא גרסת רבי' ז"ל, וכבר מפורש בהלכותיו".

בבלי, ב"מ קח ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 280: "שכן ותלמ' חכ' תל' חכ' קודם".

במקום אחד בחידושו לב"מ ו ע"א, ד"ה והא דאמר, עמ' לה, דן הרמב"ן בגרסא גאונית במסכת שבועות.

דעלייהון סמכא שמעתתא, ומגבי בה ממשעבדי גרסי" (גיטין י ע"ב, ד"ה בשלמא, עמ' 37). במקרה זה נאליץ הרמב"ן להכריע בין נוסחאות הגאונים השונות, תוך הסתמכות על עדים מהימנים ועל רוב עדי הנוסח. ספרי הגאונים המעלים כמה אלטרנטיבות מצביעים על ניתוק בינם ובין העד הקדום של התלמוד הבבלי.³⁸ ייתכן שהמודעות לפער הקיים בין הטענה בדבר שלשלת מסירה מוסמכת ואחידה של הגאונים ובין המציאות העובדתית, הביאה את הרמב"ן להעדיף את השיקול הענייני. ראוי לציין, שבמספר מסכתות דיווח הרמב"ן על נגישות לספרים המשמרים, לדעתו, מסורות גאוניות: "שכך הוא סדרן של פרקים... וכן סדורין... ובכל ספר הגאונים" (גיטין סו ע"ב, ד"ה וראיתי, עמ' שעא-שעב); "והכי גרסינן לה בספרי עתיקי ובכל ספרי הגאונים ז"ל" (ב"ב ע"א, ד"ה הכי גריס, עמ' צא).³⁹ ואולם במסכת בבא מציעא שאב הרמב"ן את נוסחאותיו מספרי פסק גאונים.⁴⁰

קבלת נוסחי צפון אפריקה בידי הרמב"ן

בין מוסדות הלימוד בקירואן שבצפון אפריקה לישיבות בבל השתמרה זיקה ארוכת שנים. במהלך המאה התשיעית התמקדו הקשרים בישיבת סורא, ונבעו מההכרח להישען על מוסד בעל רמת לימוד גבוהה. במאות העשירית והאחת-עשרה התהדקו היחסים עם ישיבת פומבדיתא. בתקופה זו הגיעו ישיבות קירואן לעצמאות לימודית, וביסוד היחסים עמד הרצון לטפח קשרים עם מוסד הנהנה ממעמד של קדושה ומשמר את מסורת התורה שבעל פה.⁴¹

קרבה גדולה התקיימה בין הקהילות היהודיות בספרד ובצפון אפריקה. המצע לקשרים אלו היה הסמיכות הגיאוגרפית, וההגירה הדו-כיוונית. צפון אפריקה פעלה כתחנת מעבר להגירה מארצות המזרח אל ספרד. רבים מיהודי ספרד התיישבו בקירואן לצורכי מסחר, ובמטרה לברוח מהרדיפות בארץ המוצא. בין המדינות שררו קשרי מסחר מפותחים. המרחק הקצר יחסית אפשר גישה נוחה בים וביבשה, וגרם לכך שעסקאות בוצעו בטווחי זמן קצרים. רקע זה עומד ביסוד הפעילות של הקהילה

³⁷ ראה גם: "גרסת בעל הלכות ז"ל... ואין זו גרסת הגאונים, ולא גרסת רבי ז"ל, וכבר מפורש בהלכותיו" (ב"מ קח ע"ב, ד"ה משכנתא, עמ' תרכג). י' תא-שמע טען, שבניגוד לתשובות הגאונים, המסורות התלמודיות השתמרו בצורה טובה; ראה: תא-שמע, רז"ה, עמ' 97. מדברי הרמב"ן עולה, ששיבושים יוחסו גם לנוסחאות תלמודיות.

³⁸ ראה: שפיגל, עמודים, עמ' 87-88.

³⁹ בחידושו לנדה מפנה הרמב"ן לספר גאוני למסכת שבת: "וזה שכתבנו לפי גרסת מקצת ספרים, אבל מהרבה מהן מספרי הגאונים שלא נמצא שם במס' שבת אותה הגרסא כלל, ואעפ"כ חשבון י"ח דבר עולה להן יפה" (לא ע"ב, ד"ה בנות, עמ' קכ-קכא). ואולם הפניה זו כבר נזכרת בספר המאור: "י"ח דברים גזרו בו ביום מצאתי פירוש מניינם בדברי הגאונים ז"ל... והספרים שכתוב בהם... טעות היא ולא נמצא כן בספרי הגאונים" (שבת ו ע"א). השווה גם: רמב"ן, שבת לט ע"ב, ד"ה ה"ג וכ"כ, עמ' קלו = מאור, שבת, יח ע"ב.

⁴⁰ רמב"ן, ב"מ כב ע"ב, ד"ה וכי, עמ' קסח = הלכות גדולות, ח"ב, הל' ב"מ, מהד' הילדסהיימר, עמ' 362. רמב"ן ב"מ, לו ע"א, ד"ה שומר, עמ' רלד-רלה = הלכות פסוקות, הל' הלואה, מהד' ששון, עמ' רלז-רלח. רמב"ן, ב"מ סד ע"א, ד"ה הילך, עמ' שפ = ספר המקח. רמב"ן, ב"מ קח ע"ב, ד"ה משכנתא, עמ' תרכג = הלכות גדולות, ח"ב, הל' ב"מ, מהד' הילדסהיימר, עמ' 429. המקור הגאוני הנוסף מובא בעיטור (ח"ב, מכירת קרקעות, מהד' יונה, עמ' סו, א) בשם ר' האי.

⁴¹ בן ששון, צמיחת, עמ' 281-287.

היהודית בצפון אפריקה כגורם מתווך בין יהודי ספרד והגאונים. דרך קווי המסחר הפתוחים התנהלו חילופי השאלות והתשובות בין חכמי ספרד והגאונים. בצינורות אלו נמסרו כספי התמיכה של יהודי ספרד בישיבות בבל, והועברו ספרי תלמוד וחיבורים הלכתיים. קירואן הפכה לאחראית לקשרים ההדדיים בין ספרד וישיבות בבל, ונהנתה בעיני יהודי ספרד מסמכות ביחס למהימנות המסירה של תורת בבל, עיבודה והתאמתה. ראוי לציין, שגם תורתם של חכמי צפון אפריקה שהגיעה לספרד נחשבה כמתבססת על המסורת של גאוני בבל, והחשובים שבהם היו רבנו חננאל מקירואן ור' יצחק אלפסי.⁴² במחקר קיימת טענה בדבר עליונות נוסחי צפון אפריקה בספרות הראשונים,⁴³ ויש מקום לבחון טענה זו.

גרסאותיו של רבנו חננאל הגיעו לידי הרמב"ן בדרכים שונות. בידי הרמב"ן היו ספרי תלמוד של ר"ח: "וכן בספרים המוגהים הבאים מספרד ומישבתו של ר"ח ורבינו חושיאל אביו ז"ל" (מלחמות, ב"ק לא ע"א). הרמב"ן נעזר גם בנוסח התלמוד המשולב בפירוש של ר' חננאל לתלמוד: "ועוד שהגירס' כך היא בעיקר הנוסחאות ובפירושי ר"ח ז"ל" (ב"מ כב ע"א, ד"ה שטף, עמ' קסג). לעתים עמד הרמב"ן על הנוסח רק באמצעות עיון בפרשנות של ר"ח: "ומדברי ר"ח ז"ל נראה שהוא גורס ונקנינהו ניהליה במשיכה" (קידושין כו ע"ב, ד"ה אלא מאי, עמ' לב).⁴⁴

במספר מקומות הצהיר ר' חננאל שפרשנותו באה בקבלה. הראשונים תפסו אמירה זו כמעידה על היותו חוליה בשלשלת המסירה הגאוונית. פירושי ר' חננאל גדושים בפרשנות גאוונית, ואולם בדיקה פרטנית מלמדת שדווקא הטרמין 'קבלה' מתייחס למסורות האיטלקיות של ר' חננאל.⁴⁵ הרמב"ן מנה את ר' חננאל בין מוסרי המסורות הגאווניות, ודבריו מנוסחים לאור ההבנה המוטעית של הביטוי 'קבלה': "אלו דברי ר"ח ז"ל ודברי קבלה הן וראוין לחוש" (גיטין עח ע"א, ד"ה ארבע, עמ' תח). ש' אברמסון, טען, שראיית נוסחאות ר' חננאל כגאווניות הביאה להסתמכות של ראשונים על ר' חננאל בענייני נוסח.⁴⁶ ואכן במספר מקומות נוסחת הרמב"ן נקבעת לפי ר' חננאל.

התלמוד לפי כ"י המבורג קובע שבשונה מהאוכל, המזיק נכסי הקדש פטור מתשלום קנס בשיעור חמישית הנזק: "מה שאין כן במזיק דלא משלם חומש, דאמ' מר כי יאכל קדש בשגגה פרט למזיק" (בבלי, ב"מ צט ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 267). מאמירה זו ניתן להגיע למסקנה המוטעית לפיה מזיק הקדש מחויב בתשלום הקרן, ולכן דחו התוספות גרסא זו: "כי יאכל פרט למזיק, אית ספרים דגרסיה דלא משלם חומשא, וליתא דמדאורייתא פטור לגמרי" (תוס' הרא"ש, ב"מ צט ע"ב, ד"ה כי יאכל, עמ' רמג). הרמב"ן טען שחייב הקרן נובע מתקנה מאוחרת,⁴⁷ ובמישור הטקסטואלי הסתמך

⁴² אברמסון, ר"ח, עמ' 78-79; אשתור, ספרד, עמ' 87; בן ששון, צמיחת, עמ' 35-38, 74-78, 228-229, 292.

⁴³ ראה: תא-שמע, רז"ה, עמ' 97, 99; שפיגל, עמודים, עמ' 132.

⁴⁴ ראה גם: שפיגל, עמודים, עמ' 89 הע' 30.

⁴⁵ תא-שמע, הספרות, ח"א, עמ' 131-133.

⁴⁶ אברמסון, ר"ח, עמ' 139. ראה גם: תא-שמע, רז"ה, עמ' 99; שפיגל, עמודים, עמ' 89. ראוי לציין שאברמסון לא היה מודע למשגה שבתפיסת דברי הקבלה של ר' חננאל בספרות הראשונים, ראה: אברמסון, ר"ח, עמ' 78, 139, 142.

⁴⁷ ההסבר של הרמב"ן נמצא גם בתוס' על הדף, ב"מ צט ע"ב, ד"ה פרט, ובתוס' ר' פרץ, ב"מ צט ע"ב, ד"ה מה, עמ' קע. אפשר שהקבלה נובעת משילוב אנונימי של דברי התוספות בחידושים.

על גרסת ר' חננאל: ⁴⁸ "ה"ג בפר"ח מה שאין כן במזיק דלא משלם חומש, דאמר מר כי יאכל פרט למזיק, ולא למימרא דקרן משלם מדאורייתא, אלא מדרבנן כדי שלא יזלזלו בהקדשות" (ב"מ צט ע"ב, ד"ה שכירות, עמ' תקצב).⁴⁹

ראוי להדגיש שלמרות הסמכות של נוסחי ר' חננאל, אין הרמב"ן נמנע מלקבל נוסחים אלטרנטיביים, ובמקרים מסוימים הוא אף דחה את גרסאותיו של ר"ח, כפי שמלמדות הדוגמאות הבאות. ההלכה אוסרת להעמיס על חמור שכור חיטה מעבר למידת הנפח שסוכמה מראש. אביי טען שקביעה זו נכונה גם כאשר בחר השוכר להמיר את החיטה בשעורה בעלת המשקל הסגולי הנמוך. לטענתו, מתקשה החמור בהגדלת נפח, למרות הירידה במשקל. התלמוד הקשה על גישה זו, וההשגה מובאת בשני נוסחים ברמב"ן: "ת"ש להביא לתך חטין והביא שש עשרה שעורין חייב, הא שלשת קבין פטור, קשיא לאביי... וזו גירסתו של רש"י ז"ל, אבל ר"ח ז"ל גורס, והביא שש עשרה שעורים פטור, וקשיא לאביי" (ב"מ פ ע"א, ד"ה השוכר, עמ' תקיא). במקרה זה גרסת כ"י המבורג תואמת את רש"י: "תא שמע להביא לתך חטים, והביא שש עשרה שעורים חייב, הא שלשת קבין פטור" (בבלי, ב"מ, פ ע"א-ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 241).⁵⁰

לדעת רש"י, הפרה של סיכום ראשוני על העמסת לתך חיטה – חמש-עשרה סאים, והמרתו בשש-עשרה סאים של שעורה, מחייבת. במקרה זה הוספת סאת שעורים שלמה, מגדילה את הנפח ללא הורדה במשקל. לעומת זאת, הוספה של שלושה קבין – חצי סאה שעורה בלבד, מגדילה את הנפח, ואולם מקטינה את המשקל ביחס לחיטה. ולמרות זאת, בניגוד לדברי אביי פטור השוכר. ר' חננאל טען, שגם הוספה של סאת שעורים שלמה אינה מגדילה את המשקל, ולכן הפטור הוא בניגוד לדברי אביי. הרמב"ן ראה את שתי הגרסאות כלגיטימיות, ולא הקנה עדיפות לנוסח של ר' חננאל. ייתכן שהימצאות גרסת רש"י בספרים שלפני הרמב"ן, תרמה לאיזון במעמד הנוסחים.

לחלופין, מכיוון שמדובר בעריכות מאוחרות של תוספות, ייתכן שהדברים התחדשו במקביל בבתי המדרש השונים; ראה: תא-שמע, הספרות, ח"ב, עמ' 44.
⁴⁸ קטע זה מפירוש ר"ח השתמר דרך הרמב"ן, ראה: ר"ח, ב"מ צט ע"ב, ד"ה משא"כ, עמ' קע הע' 59.

⁴⁹ דוגמאות נוספות:

1. רמב"ן, ב"מ סב ע"ב, ד"ה אמר, עמ' שסח: "אבל קשה לנו מפני שמצינו מאי לקח לקח בהלואתו, בכל הנוסחאות, ובפ"ר ר"ח ובהלכות רבינו ז"ל".
בבלי, ב"מ סג ע"א, כ"י המבורג, עמ' 222: "מאי לקח לקח בהלואתו".
2. רמב"ן, ב"מ כה ע"ב, ד"ה ספק, עמ' קפא: "אלא שמצינו בגמ', אפי' צרורין ומונחין על גבי שלחן, וכן הגירסא בכל הספרים, ובפ"ר ר"ח ז"ל, ובהלכות רבינו ז"ל".
בבלי, ב"מ כה ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 178: "אפלו צרורין ומונחין על גבי השלחן".
⁵⁰ דוגמה נוספת:

רמב"ן, ב"מ ל ע"א, ד"ה קרא, עמ' קצח-רב: "עשה ול"ת הוא, ואין עשה דוחה את לא תעשה ועשה, זו גירסת רש"י, ורבינו אלפסי ז"ל... זה כתבתי מדוחק להעמיד דברי רבותינו ז"ל... ואיכא מקצת נוסחי עתיקי ודוקני דכתיב בהו פשיטא מי דחינן איסורא מקמי ממונא... ובנסחא דר"ח ז"ל איתנהו לתרויהו, פשיטא עשה ולא תעשה הוא, ואין עשה דוחה לא תעשה ועשה, ותו מי דחיא איסורא מקמי ממונא". לבבלי, ב"מ, ל ע"א, כ"י המבורג, עמ' 182, גרסה משלו: "ואין עשה דוחה את לא תעשה". בגיליון קיימת הוספה המתאימה את כ"י המבורג לנוסחת רש"י והרי"ף: "ועשה".

ראוי לציין, שבמקרים מסוימים נדחתה גרסת ר' חננאל לחלוטין: "ה'ג גאולה זו מכירה וכן הוא אומר לא יגאל, פ' דכתי' גבי מעשר בהמה... ומאן דגריס אם לא יגאל ונמכר בערכך, איני יודע מה הוא שח, דההוא ודאי גאולה ממש היא" (ב"מ מז ע"א, ד"ה ה'ג גאולה, עמ' שז). הביטוי 'איני יודע מה הוא שח' ממוען ככל הנראה לר' חננאל:⁵¹ "גאולה זו מכירה כדכתי', ואם לא יגאל ונמכר בערכך" (ר' חננאל, ב"מ מז ע"א, ד"ה במה, עמ' קה).⁵² נראה שהאמירה ההצהרתית בדבר קבלת הגאונים של ר"ח, אינה מקנה עדיפות תמידית לנוסחאותיו. ויש להתייחס בהסתייגות לטענה בדבר הסתמכות הראשונים על מסורותיו של ר' חננאל.

מקומם של נוסחי הרי"ף ברמב"ן

צינור נוסח צפון אפריקאי נוסף הוא הרי"ף שבא בעצמו מצפון אפריקה לספרד. הרי"ף למד בקירואן ובספרו משוקעת מסורת גאונית ענפה. את הרי"ף ראה הרמב"ן כממשיכם של הגאונים: "רבינו הגדול ז"ל קבל מן הגאונים" (מלחמות, שבת מח ע"א). הרמב"ן מאמת נוסח בקביעה: "וזהו היא גירסתו של רבינו הגדול ז"ל" (ב"ב ל ע"א, ד"ה דאמר, עמ' מב).⁵³ הנוסח המדויק של דברי הרי"ף עצמו לא תמיד היה ברור, אבל הרמב"ן החזיק נוסח מדויק של הרי"ף בכתב ידו: "כדעת רבינו הגדול ז"ל, אחרי כן מצאתי בנוסח ראשונה שלו שהיתה מוגהת בכתב ידו" (ב"ב סב ע"א, ד"ה ושתיק, עמ' פד).⁵⁴

בדומה לר"ח גם יחסו המעשי של הרמב"ן לרי"ף אינו חד משמעי,⁵⁵ ולעתים ניתן למצוא ברמב"ן דחייה החלטית של נוסחת הרי"ף. לפי המשנה בבבא מציעא (ב, ט) המקדיש מזמנו לטובת השבת אבדת חברו, רשאי לתבוע החזר מהמאבד לפי התעריף אותו הוא גובה לשעת עבודה. התנאי לכך הוא התניה מוקדמת בפני בית דין: "אם יש שם בית דין מתנה בפני בית דין" (בבלי, ב"מ לב ע"א, כ"י המבורג, עמ' 184).⁵⁶ הרי"ף טען שהסכום צריך להיות מוסכם בין המחזיר והמאבד: "אם יש שם בית דין מתנה עמו בפני בית דין" (רי"ף, ב"מ טז ע"ב). הרמב"ן טען שהסיכום המוקדם עם

⁵¹ הנוסח ברי"ף (ב"מ כח ע"א) תואם לר"ח, ודברי הרמב"ן מכוונים גם אליו.

⁵² דוגמה נוספת:

רמב"ן, ב"מ יא ע"א, ד"ה והא דאקשי, עמ' צב: "והא דאקשי וממאי דילמא גזרת הכתוב הוא דבשדה נהוי שכחה... ור"ח ז"ל גריס דילמא גזרת הכתוב הוא דבשדה לא ליהוי שכחה... ולא איתפרשא לן שפיר" ראה: ר"ח, ב"מ יא ע"א, ד"ה והוא, עמ' כח. נוסחת הרמב"ן תואמת את בבלי ב"מ יא ע"א, כ"י המבורג, עמ' 159.

⁵³ על לימוד נוסח תלמוד מהרי"ף ראה: שפיגל, עמודים, עמ' 93.

⁵⁴ ראה גם: רמב"ן, כתובות: ז ע"א, ד"ה איבעית, עמ' 70; ז ע"ב, ד"ה וצונן, עמ' 71; רמב"ן, בבא מציעא: מו ע"ב, ד"ה ויש, עמ' שג; מט ע"א, ד"ה והוא, עמ' שכז; סד ע"ב, ד"ה תו, עמ' שפז; ע ע"ב, ד"ה מאי, עמ' תמה; קי ע"א, ד"ה התם, עמ' תרלב; קי ע"א, ד"ה הא דאמרי, עמ' תרלז.

⁵⁵ ראוי להדגיש, שיש מקומות בחידושים שבהם דחה הרמב"ן את פירושו של הרי"ף: "פירש רבינו הגדול... ולא ידעתי מי הכניסו בצרה הזאת" (שבת קמד ע"ב, ד"ה הא דאמר, עמ' תסט). וגם בהקדמה ל'מלחמות', החיבור שעניינו הגנה ללא סייג על הרי"ף, מדגיש הרמב"ן את הימצאותן של אפשרויות פרשניות עדיפות: "ויש אשר אנחנו מלמדים זכות על דברי רבנו עם היותם עדין רחוקים בפשטי הסוגיא" (כתבי הרמב"ן, עמ' תיד).

⁵⁶ במשנה, ב"מ ב, ט, כ"י המבורג, עמ' 171, במשניות המועתקות בתחילת הפרק כתוב: "ואם יש שם בית דין מתנה בפניהם".

המאבד מייתר את הצורך בבית הדין, ולכן אין הגיון בגרסת הרי"ף: "ה"ג אם יש שם ב"ד מתנה בפני ב"ד, ולא גרסינן עמו, דאלו איתיה למאריה אבדתא התם, בלא ב"ד נמי יכול להתנות עמו... ובהלכות רבינו הגדול ז"ל כתוב עמו, ואיני יודע טעמו" (ב"מ לא ע"ב, ד"ה ה"ג אם, עמ' רח).⁵⁷

במובאה הבאה ביכר הרמב"ן את נוסחת הרי"ף על פני גרסא הנמצאת לפנינו בכ"י המבורג.⁵⁸ ההבדל המרכזי בין שאילה ושכירות הוא במקרה של אונס. שואל חייב במוות של הבהמה באונס ושוכר פטור. במקרה של שאילה ושכירה במקביל, יכול להתפתח עימות בשאלה אם הבהמה ההרוגה היא השאולה או השכורה. המשנה קובעת שאם השוכר דבק בטענה שהשכורה מתה, והמשכיר אינו ודאי בזהות הבהמה, פטור השוכר משבועה: "שאל אחת ושכר אחת... השוכר אומ' שכורה מתה... והלה או (!) איני יודע פטור" (משנה, ב"מ ח,ב, כ"י המבורג, עמ' 261). הרמב"ן טען שנוסח זה בעייתי, שכן השוכר חייב תמיד בשבועה המוטלת על כל שומר, ולפיה מתה הפרה

⁵⁷ במובאות הבאות אימת הרמב"ן באמצעות הרי"ף ומקורות נוספים גרסא הקיימת לפנינו בכ"י המבורג.

1. רמב"ן, ב"מ סב ע"ב, ד"ה אמר, עמ' שסח: "אבל קשה לנו מפני שמצינו מאי לקח לקח בהלואתו, בכל הנוסחאות, ובפ"ר ר"ח ובהלכות רבינו ז"ל". ראה: רי"ף, ב"מ לד ע"ב. בבלי, ב"מ סג ע"א, כ"י המבורג, עמ' 222: "מאי לקח לקח בהלואתו".

2. רמב"ן, ב"מ ל ע"א, ד"ה קרא, עמ' קצח: "עשה ול"ת הוא, ואין עשה דוחה את לא תעשה ועשה, זו גירסת רש"י, ורבינו אלפסי ז"ל... ואיכא מקצת נוסחי עתיקי ודוקני דכתיב בהו פשיטא מי דחינן איסורא מקמי ממונא".

בבלי, ב"מ ל ע"א, כ"י המבורג, עמ' 182: "ואין עשה דוחה את לא תעשה" (בגיליון נוסף 'ועשה'). על הזיקה בין כ"י המבורג והרי"ף ראה: פרידמן, השוכר, עמ' 47.

⁵⁸ במובאות הבאות עמד הרמב"ן על ההבדלים בין כ"י המבורג והרי"ף, ואולם טען שהחילוף נטול משמעות.

1. רמב"ן, ב"מ כח ע"ב, ד"ה שם, עמ' קצה: "אבל בהלכות רבינו ז"ל ראיתי שהוא גורס בהך בריתא בתרייתא גבי עגלין וסייחין ואווזים ותרנגולים, מכאן ואילך מוכרן בב"ד, ובשאר שם דמיהן ומניחן, ולא איתברר לי אי דוקא הוא". ראה: רי"ף, ב"מ טו ע"ב.

בבלי, ב"מ כח ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 180: "אווזין ותרנגולין מיטפל בהן שלשים יום מיכן ואילך שם דמיהן ומניחן".

2. רמב"ן, ב"מ עז ע"ב, ד"ה והא דקתני, עמ' תקא-תקב: "ויש מי שסובר... וגריס בהוא עובדא חמרא פירושו יין... ואין זה נכון... ואף רש"י ז"ל פ' חמרא חמור, ולא ידעתי למה הוצרך לפרש כך אם לא רמז הסברה שכתבנו, ובמיעוט הנסחאות ובהלכות רבינו הגדול ז"ל כתוב חמרא באלף". ראוי לציין שבר"ף, מהד' וילנה (ב"מ מח ע"א) הגרסא ב'א' אחת. ואולם ברי"ף, מהד' זק"ש, ח"ב, עמ' רצז, הגרסא כפי שמעיד הרמב"ן. בבלי, ב"מ עז ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 239 גורס 'חמרא' ב'א' אחת, אבל כפי שמציין הרמב"ן עצמו, גם לפי נוסח זה ניתן לפרש שמדובר בחמור.

3. רמב"ן, ב"מ פז ע"ב, ד"ה הא דאמרי, עמ' תקל: "ובנוסח משנתנו של רבינו ז"ל גרסי' וכולן לא אמרו אלא בשעת גמר מלאכה... ובשאר כל הנסחאות גרסי' וכולן לא אמרו אלא בשעת מלאכה ודא ודא אחת היא". ראה: רי"ף, ב"מ נג ע"א.

משנה, ב"מ ז,ד, כ"י המבורג, עמ' 245: "וכולן לא אמרו אלא בשעת מלאכה".

בב"מ לד ע"א, ד"ה אלא, עמ' רכא-רכב, דן הרמב"ן בגרסת רי"ף במסכת בבא בתרא.

מוות טבעי, ללא רשלנות מצדו. ולכן העדיף הרמב"ן את נוסחת הרי"ף ולפיה נסיבות המוות מוסכמות על שני הצדדים:⁵⁹

וה"ג... שאל אחת ושכר אחת ומתה, המשאיל אומר וכו', וכך כתובה בהלכות רבינו הגדול ז"ל, ופירושה שהדבר ידוע שמתה, והיינו דקתני השוכר אומר שכורה מתה... והלה אומר איני יודע פטור, דליכא שבועת השומרין שהרי ידוע שמתה באונס לפיכך פטור, שאלו היה חייב לישבע שמתה כדרכה לא היה פטור, אלא היו מגלגלין עליו ששכורה מתה אע"פ שהוא שמא (ב"מ צח ע"א, ד"ה פ' משנתנו, עמ' תקפב-תקפג).⁶⁰

חשיבותם של נוסחי ספרד בעיני הרמב"ן

עד נוסח מרכזי נוסף של הרמב"ן הם ספרי אנדלוסיה. הרמב"ן ראה את ספרי דרום ספרד כעדי נוסח חשובים: "וכן בספרים המוגהים הבאים מספרד" (מלחמות, ב"ק לא ע"א). הטענה בדבר המרכזיות של ספרי ספרד בספרות הראשונים חוזרת החל מראשית ספרות המחקר.⁶¹ מה גרם לרמב"ן ולאחרים לייחס חשיבות לספרי ספרד? כיבוש ספרד בידי המוסלמים בראשית המאה השמינית יצר רצף תרבותי בין ספרד ובבל. יהודי ספרד שהיו מנותקים עד אז מהעולם היהודי יצרו קשר קבוע עם גאוני בבל. קשרים אלו נתנו תוקף לספרי התלמוד הספרדים המשמרים את המסורת הגאוונית.⁶² מעבר לזיקה התרבותית בין ספרד לבבל קיימות עדויות קונקרטיים על העברת ספרי תלמוד מבבל לספרד.

א' אשתור טען שחסדאי אבן שפרוט נדב מכספו כדי לרכוש ספרי תלמוד מוגהים מבבל.⁶³ כמקור לדבריו הוא מביא את שירו של דונש בן לברט 'דעה לבי': "ולבני התורה, ישועה גם אורה, והונו אל סורא, ישלח בספרים, להורותם חקים, כנפת נמתקים, ודינים צדיקים, ברורים וישרים" (שירי דונש בן לברט, עמ' ע). א' אשתור טוען ששיר שבח זה מעיד, שחסדאי אבן שפרוט שלח הון לסורא ובתמורה הוא קיבל ספרים. לדבריו, בהקשר זה 'ספרים' מתפרשים כמסכתות התלמוד, ויש מכאן ראייה למעבר של מסורת נוסח מבבל לספרד. ניתן להציע הסברים חלופיים לשיר זה, ולשנות את ההיגד ההיסטורי. ש' אברמסון מפרש 'ספרים' במשמעות של מספרים, ומשמעות השיר הוא שאבן שפרוט שלח הון לסורא במספרים גדולים.⁶⁴ ניתן להציע אפשרות נוספת ולפיה שלח אבן שפרוט את ההון באמצעות ספרים – מכתבים. והשיר מתאר את

⁵⁹ ראה: רי"ף, ב"מ נו ע"א.

⁶⁰ דוגמה נוספת: רמב"ן, ב"מ פט ע"א, ד"ה אלא, עמ' תקמב-תקמד: "הא דאמרי' לקמן, פרות המרכסות בתבואה... ובנוסח ההלכות כתוב המרכס בתבואה, וכן היא בתוספתא, והוא נראה כלשון הזה". בבלי, ב"מ פט ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 256: "פרות המרכסות בתבואה".

⁶¹ ראה: אגרת רב שרירא, מהד' לוי, מבוא, עמ' כה; זוסמן, כתבי-יד, עמ' 228-229; תא-שמע, רז"ה, עמ' 97, 103; שפיגל, עמודים, עמ' 102-103, 132, וביבליוגרפיה המצוטטת שם. דימיטרובסקי, שרידי, עמ' 12.

⁶² אשתור, ספרד, עמ' 82-84. ראה גם: לעיל הע' 42.

⁶³ אשתור, ספרד, עמ' 152.

⁶⁴ שירי דונש בן לברט, מהד' אלוני, עמ' קלד.

הנוהל לצרף מתן כספי לשאלה הנשלחת לשיבות הגאונים.⁶⁵ נראה שאין מכאן הוכחה לשליחת ספרי תלמוד מבבל לספרד, אלא עדות נוספת לקשרים ההדוקים בין המדינות. עדות נוספת נמצאת בדבריו של הרמ"ה: "והיה כל הספרים אשר לנו חדשים גם ישנים, הנשארים מימות הגאונים, וכלים מכלים שונים, לא נפל שמו של ר' יוחנן מאחד מהם. ומקצתם שהיו באוצרותיו של אדונינו הנגיד הר' שמואל הנגיד ר"ת [=רוח ה' תניחו] והיו אחריו לפני הרב רבי יוסף אבן מגאש גם הם נמצא בהם כדברי" (כתאב אל רסאייל, עמ' עט-פ). י' שפיגל ראה ציטוט זה כראיה להגעה של ספרי גאונים לידי חכמי ספרד.⁶⁶

בספר העתים מסופר על הגעה לספרד של חכם הכותב את התלמוד בכוח הזיכרון בלבד: "זקנים שקבלו מנטרונאי נשיא בר הכינאי והוא שכתב לבני ספרד את התלמוד מפיו שלא מן הכתב" (ספר העתים, הלכות ברכת ועונג שבת, סי' קעט, עמ' 267).⁶⁷ מקור זה מלמד על העברת מסורות נוסח בעל פה מבבל לספרד, ואולם הוא אינו עדות להעברת ספרים, אלא דווקא לחסרונו של מקור כתוב. ראוי להדגיש שהלימוד בישיבות הגאונים התבסס על לימוד בעל פה, ולכן סביר להניח שאותו מוסר דייק מאוד. כפי שראינו, העדויות הנקודתיות על מעבר ספרים מבבל לספרד ניתנות לערעור, ואולם סביר להניח שהיה גם ממד ספרותי לקשרים בין בבל וספרד. הרמב"ן, מכל מקום, ראה את ספרי ספרד כספרים התואמים את המסורת הגאוונית ומכאן חשיבותם: "ה"ג בכל נוסחי ספרי ספרד וזו היא גרסתן של גאונים ז"ל" (שבת קנא ע"א, ד"ה ה"ג בכל, עמ' תפג).⁶⁸

י' שפיגל הניח, שחשיבות נוסחי ספרד נובעת גם מכך שרבני ספרד השתמשו באותם ספרים עצמם במשך דורות. ספרים אלו לא עברו ידיים רבות, שכן לימוד התורה בספרד הקיף שכבה מצומצמת. לכן התופעה של תלמידים המגיהים ספרים לפי הבנתם המוגבלת לא הייתה קיימת, ורק חדירת שיטת הלימוד של בעלי התוספות יצרה עיסוק בביקורת נוסח.⁶⁹

בחידושים לבבא מציעא הרמב"ן אינו מביא נוסחים ספרדיים. רק במסכתות כתובות ובבא בתרא יש מספר מובאות מנוסחי ספרד, ונראה שרק למסכתות אלו החזיק

⁶⁵ ראה: ברודי, גאונים, עמ' 39-40.

⁶⁶ שפיגל, עמודים, עמ' 91.

⁶⁷ ראה: ספר העתים, מבוא, עמ' 10-11; הלכות הנגיד, מהד' מרגליות, עמ' 93. אברמסון עבודה זרה, עמ' 13 הע' 1.

⁶⁸ ראה גם: זוסמן, כתבי-יד, עמ' 228. הרשב"א מתייחס לספר ספרדי המוגה בישיבות הגאונים: "הכי גרסינן בכולהו נוסחאי, וכן היא בספר ישן ספרדי מוגה בישיבת הגאונים ז"ל" (יבמות, לא ע"א, ד"ה ומתניתין, עמ' קצג).

⁶⁹ ראה: שפיגל, עמודים, עמ' 90-91. ראוי להדגיש, שביחס לחכמי ספרד עצמם יש עדויות לא מעטות לעיסוק בענייני נוסח, למרות המסורות הגאווניות עליהן נסמכו. על שמואל הנגיד ראה: הלכות הנגיד, עמ' 216-217; רמב"ן, כתובות, עמ' 89, 96, 146, 153. על ר' מאיר הלוי אבולעפיה ראה לדוגמה: יד רמה, ב"ב, עמ' צ, קלא, רכז, רכח, רנו, שכב. ר' מאיר הלוי פעל תחת שלטון נוצרי, ואולם תורת ספרד הקדומה הייתה עיקר עניינו, ראה: תא-שמע, רז"ה, עמ' 125 הע' 55; תא-שמע, הספרות, ח"ב, עמ' 13-15. ולא ברור אם ניתן להסיק ממנו מסקנות ביחס לביקורת הנוסח באנדלוסיה. נראה שגם חכמי ספרד עסקו בביקורת ובתיקונים, וחשיבות נוסחיהם בעיני הרמב"ן לא נבעה מצמידות למקור, אלא מהיומרה לייצג מסורת גאוונית.

הרמב"ן ספרים ספרדיים.⁷⁰ עמדנו על כך שהרמב"ן איננו מקבל מניה-וביה וכמובן- מאליו את נוסחי הגאונים, ובוודאי שנוסחי ספרד הנסמכים עליהם לא זכו למעמד משופר. במסכת כתובות מופיעים נוסחי ספרד שלוש פעמים. פעם אחת מכריע הרמב"ן מפורשות לטובת הנוסח הספרדי המתאשר מעדים נוספים.⁷¹ בשני המקומות האחרים מובא הנוסח הספרדי לצד גרסאות נוספות ללא מתן העדפה.⁷² ראוי להדגיש, שהרמב"ן כתושב קטלוניה שבצפון ספרד אינו רואה את עצמו כספרדי, ובחידושו הוא מבדיל בין ספריו לספרי אנדלוסיה,⁷³ אם כי שניהם מוסרים לדבריו עדות לנוסח המדויק: "אלא הנוסח כך בספרנו ובספרי ספרד" (כתובות לא ע"א, ד"ה אלא, עמ' 145).⁷⁴ היכולת לבחון אמירה זו נמצאת במסכת בבא בתרא, בה קיימת השקה בין כ"י המבורג הקטלוני לספר הספרדי של הרמב"ן.⁷⁵ ובדיקה מעלה שכ"י המבורג הקטלוני אכן אינו תואם את הספר הספרדי של הרמב"ן: "ואי לא סמיך היכי משכחת לה" (בבלי, ב"ב יח ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 318);⁷⁶ "ואי לא סמיך היכי

⁷⁰ אזכורים בודדים קיימים במסכתות נוספות ראה: שבת קנא ע"א, ד"ה ה"ג בכל, עמ' תפג; גיטין ל ע"ב, ד"ה אלא, עמ' קפט; חולין סה ע"א, ד"ה ולפי, עמ' פ. אזכורי משנה ספרדית ראה: רמב"ן, כתובות נז ע"א, ד"ה היבם, עמ' 188; שבועות לו ע"א, ד"ה השתא, עמ' קנז; עבודה זרה עג ע"א, ד"ה ואכתוב, עמ' שסג. ראה בעניין: זוסמן, כתבי-יד, עמ' 229-230. אפשרטין, מבוא לנוה"מ, עמ' 1273.

⁷¹ ראה: כתובות לא ע"א, ד"ה אלא, עמ' 145.

⁷² ראה: כתובות טז ע"א, ד"ה גמרא, עמ' 95; כט ע"ב, ד"ה אמר, עמ' 140. במקומות רבים דחה הרז"ה את נוסח ספרד במקרה של התנגשות עם הספרים הפרובנסליים, ראה: תא-שמע, רו"ה, עמ' 100-101. יהודי פרובנס האמינו בזיקה הישירה של מייסדי הקהילה לשיבות בבל, ראה: גרוסמן, צרפת, עמ' 15, 39. וייתכן שמכאן נבעה חשיבות הספרים שבידיהם.

⁷³ הבחנה בין כתבי יד ספרדיים לקטלוניים ראה: זוסמן, נזיקין, עמ' 116-119. גם הרז"ה הבחין בין הספרים הפרובנסליים לספרדיים, ראה: תא-שמע, רו"ה, עמ' 100-103.

⁷⁴ על אי השייכות של הרמב"ן הקטלוני לספרד המוסלמית ראה: בנדיקט, פרובאנס, עמ' 42 הע' 77, 195; זוסמן, כתבי-יד, עמ' 228 הע' 60.

⁷⁵ א' גולדשמידט רואה בכ"י המבורג עד ספרדי, ראה: כ"י המבורג, מהד' גולדשמידט, עמ' 457. ראה גם: דימיטרובסקי, שרידי, עמ' 12.

⁷⁶ הקבלות נוספות:

רמב"ן, ב"ב קע ע"א, ד"ה הכי גרסינן, עמ' קעה: "הכי גרסינן בכל נוסחי ספרד, וזו היא גרסתן של גאונים ז"ל, והאמר רב גדל הלכה כדברי ר', ואף ר' לא אמר אלא לברר, א"ל אנא נמי לברר קאמינא".

בבלי, ב"ב קע ע"א-ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 444: "והאמ' רב גדל אמ' רב הלכה כדברי ר', ואף ר' לא אמ' אלא לברר, אמ' ליה אנא נמי לברר קאמינא" (בכ"י המבורג ישנו סימן מחיקה על 'קאמינא'. סימן זה היה בשימוש בידי הסופר, ואולם קיימת גם אפשרות שמדובר במחיקה מאוחרת).

במובאות הבאות נוסח הפנים של כ"י המבורג תואם את הספר הספרדי, ואולם הוספות פליאוגרפיות יצרו נוסח מנוגד. שינויים אלו מתוארכים למאות הי"ב והי"ג, וייתכן שנעשו בידי הסופר עצמו. קיימת אפשרות שהרמב"ן היה מודע לאי הבהירות ביחס לנוסח, לכן הסתמך על נוסחי ספרד ההחלטיים. לחלופין עומדת בעינה האפשרות שהמחיקה לא היתה לנגד עיני הרמב"ן.

1. רמב"ן, ב"ב עז ע"א, ד"ה אין, עמ' צו: "והאי גירסא שכתבנו כך היא כתובה בנוסחי ספרד כולן, וכן בנוסחאות רבינו חננאל זכרוננו לברכה, ורבינו הגדול ז"ל, הילכתא אין אותיות נקנות במסירה".

משכחת לה... ונוסחי ספרד שכתוב בהן למה ליה למימרא ליה הכי" (רמב"ן, ב"ב יח ע"א, ד"ה אי הכי, עמ' כב).⁷⁷

יצירת גרסאות בידי הרמב"ן

עד כה התייחסנו לנכונות של הרמב"ן לאמץ או לדחות נוסחים הקיימים בכתיב יד ובפרשנות של קודמיו. במספר מקרים יצר הרמב"ן משיקולים ענייניים גרסאות משלו.⁷⁸ וגם בכך יש להעיד על הגמישות הטקסטואלית העומדת בניגוד למחויבות העקרונית לעדים המוסמכים והעתיקים. בבבלי בפרק אלו מציאות מצוטטת תוספתא האומרת: "גזלן שנטל מזה ונתן לזה, וכן ירדן שנטל מזה ונתן לזה, מה שנטל נטל ומה שנתן נתן" (בבלי, ב"מ כא ע"ב-כב ע"א, כ"י המבורג, עמ' 172).⁷⁹ התלמוד מסביר שהשינויים תקפים עקב המודעות של הבעלים הראשונים היוצרת ייאוש: "בשל" גזלן וירדן איכא למימר קא חזי ליה" (בבלי, ב"מ כב ע"א, כ"י המבורג, עמ' 172).

בחידושו ציטט הרמב"ן את פרשנות רש"י בהסבר השייכות של הירדן לתוספתא, והוסיף פרשנות משלו הבנויה על הירושלמי: "פרש"י ז"ל ששטף הירדן קורותיו וה"ה לשאר נהרות... ובירושלמי מפרש שפעמים נמשך הירדן לצד ארץ ישראל, ונמצא נוטל מארץ ישראל ונותן לחוצה לארץ... כך מצאתי" (ב"מ כב ע"א, ד"ה וכן ירדן, עמ' קס). לפי רש"י, בדומה לגזלן העביר הנהר רכוש מאדם לחברו. לעומת זאת, הירושלמי מסביר שמדובר בשינוי גבולה של הארץ בהתאמה לתוואי המתחלף של הירדן. והזיקה בין הירדן והגזלן נובעת מהחלוקה המחודשת שמתבצעת על ידם בתחומים שונים.

הרמב"ן טוען שלאור דברי הירושלמי נוסחת התלמוד מוטעית, שכן שינוי גבולות הארץ אינו מותנה בייאוש בעלים. ואולם הנוסחה המצויה לפנינו בכ"י המבורג, והמשתמשת בלשון יחיד המכוונת לגזלן בלבד, מהווה תשתית לנוסח המחודש של הרמב"ן: "ולפי זה לא גרסינן בשלמא גזלן וירדן, איכא למימר הא קא חזי ליה, אלא הכי גרסינן בשלמא גזלן קא חזי ליה, ודיקא נמי מדכתיב ברובא דנוסחאי הא קא חזי ליה, ולא אמרי' להו, אלמא ל"ג ירדן" (ב"מ כא ע"ב, ד"ה וכן, עמ' קס-קסא).⁸⁰

בבלי, ב"ב עז ע"א, כ"י המבורג, עמ' 376: "הילכת' אין אותיות נקנות במסירה". קיים סימן מחיקה על 'אין'.

2. רמב"ן, ב"ב קלז ע"ב, ד"ה אפילו, עמ' קנב: "ומכאן נמחוק גירסת ה"ר שמואל ז"ל, שגורס במעשה דסבתא ובתרא לירתאי, אלא ובתרה לירתה, וכן כתובה בנוסחי ספרד, וזו היא גירסת הגאונים ז"ל".

בבלי, ב"ב קכה ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 404: "ובתרה לירתה", בגיליון: 'לירתאי'.

⁷⁷ ראה גם: רמב"ן, ב"ב יח ע"ב, ד"ה ויש, עמ' כג.

⁷⁸ הרמב"ן גם הגיה ירושלמי מסברה ראה: יהלום, הקבלה, עמ' 49. טענה בדבר התנגדות מוחלטת של הרמב"ן להגהה עצמית ראה: ברויאר, אוהלי, עמ' 107.

⁷⁹ הציטוט הוא מהתוספתא לכתובות (ח,ד, מהד' ליברמן, עמ' 84).

⁸⁰ יש מקום נוסף בחידושים לבבא מציעא שבו דן הרמב"ן בענייני נוסח ללא מקורות חיצוניים, ואולם גרעין הדברים נמצא ברז"ה; השווה: רמב"ן, ב"מ כו ע"ב, ד"ה רבה, עמ' קפד = רז"ה, ב"מ יד ע"ב.

יחס הרמב"ן לנוסחים עתיקים

ההנחה בדבר קיומו של אב טקסט לבבלי מעניקה משנה תוקף לנוסחא ישנה, שכן הקירבה לטקסט הראשוני הופכת את הנוסחא לאמיתית.⁸¹ ואכן אחד מכללי ביקורת הנוסח המוצהרים של הרמב"ן הוא הקניית עדיפות לעדים עתיקים: "מצאתי נוסחא ישנה שכתוב בה" (קידושין מו ע"ב, ד"ה ו"ש"מ, עמ' מז).⁸² יש להדגיש, שבתחלת החיים הקצרה של ימי הביניים למושג ישן הייתה משמעות שונה ממה שיש למושג הזה בימינו.⁸³ המובאה הבאה מדגימה את מקומם של עדים עתיקים במסורת הנוסח של הרמב"ן.

המשפט העברי מתייחס להודאה במקצת הטענה כחיזוק לטענת התובע, ולכן הנתבע מתחייב שבועה על המחצית השנייה שבה כפר. ברייתא המובאת בתלמוד הבבלי טוענת שקביעה זו נכונה גם ביחס לתובע שעדים מספקים תימוכין רק למחצית מסכום התביעה. ולכן על הנתבע לשלם לפי דברי העדים, ולהישבע על יתרת הסכום: "תני רבי חייא, מנה לי בידך והלה אומר אין לך בידי כלום, והעדים מעידים אותו שיש לו חמשים זוז, נותן לו חמשים זוז, וישבע על השאר, שלא תהא הודאת פיו גדולה מהעדאת עדים מק"ו" (בבלי, ב"מ ג ע"א).

התלמוד דן באריכות בשאלת הקל וחומר אשר ממנו נלמד שעדים מחייבים שבועה על המחצית השנייה. באחד השלבים מוצעת הצעה לפיה הלימוד הוא מעד אחד. עדות של עד אחד איננה מחייבת בתשלום, אולם היא מצריכה את הנתבע להישבע. בדומה לכך, שני עדים מחייבים שבועה ביחס למחצית שאיננה כלולה בעדותם. לפי כ"י המבורג, התלמוד דוחה לימוד זה בנימוק ששבועה כנגד עד אחד מתייחסת ישירות לתוכן עדותו, ואילו שני עדים מחייבים שבועה ביחס למחצית שאליה לא התייחסו כלל: "עד אחד יוכיח... מה לעד אחד, שכן על מה שמעיד הוא נשבע, תאמר בעדים שכן על מה שכפר הוא נשבע" (בבלי, ב"מ ד ע"א, כ"י המבורג, עמ' 151).

הרמב"ן טען שנוסח זה מוטעה, שכן ההבחנה בין שני עדים ועד אחד ברורה מאליה, ולכן אין מקום כלל לניסיון ההשוואה ביניהם. לדבריו, בנוסחים עתיקים מוצעת דרך לימוד שונה המסתמכת על הנוהל ההלכתי של גלגול שבועה. לפי עיקרון זה, המתחייב בשבועה פעם אחת, חושף את עצמו לשבועות נוספות על מקרים קודמים, שבהם הצליח להימנע ממתן שבועה. לפי הנוסח העתיק המצוטט ברמב"ן, מסתמך התלמוד על השבועה המתגלגלת, ולא על השבועה הראשונית שמחייב העד האחד. ולכן אין מקום לטענה שבשבועה כנגד עד אחד מכחיש הנתבע ישירות את העד, שכן העד בעדותו לא התייחס כלל לשבועה המתגלגלת. התלמוד דוחה ניסיון זה בנימוק שיש להבחין בין שני עדים שעדותם גוררת את השבועה ישירות, ובין עד אחד ששבועה אחת גוררת שבועה נוספת:

ה"ג בנסחי עתיקי... עד אחד יוכיח, מה לעד אחד שכן שבועה גוררת שבועה, ואגלגול שבועה דעד אחד קא סמיך ומיניה וביה בנינא, דאלו מעד אחד גופיה לא אתיא במה הצד, שאינו מאותו מין כלל ואינו שוה להם, הואיל ועל מה

⁸¹ ראה: תא-שמע, רז"ה, עמ' 99.

⁸² גם הרמב"ם הלך בדרך זו ראה: שפיגל, עמודים, עמ' 91.

⁸³ על מהירות ההפיכה של נוהל למנהג ישן בחברה הכללית ראה: בלוך, פאודלי, ח"א, עמ' 113-116. בחברה היהודית ראה: תא-שמע, מנהג, עמ' 49, 53; תא-שמע, הלכה, עמ' 302.

שמעיד הוא נשבע... ורש"י ז"ל מחק והגיה מה לעד אחד שכן על מה שמעיד הוא נשבע, וכן כתוב במקצת נוסחאות, ולא דייק לי מהאי טעמא דכתיבנא (ב"מ ד ע"א, ד"ה ה"ג בנסחי, עמ' כב).⁸⁴

יש מובאות רבות נוספות שבהן המשמעות של אימוץ נוסח עתיק בידי הרמב"ן הוא דחייה של נוסחים המצויים לפנינו בכתב יד המבורג.⁸⁵ ייתכן כי הראייה של נוסחאות הקיימות לפנינו בכתב יד המבורג הקטלוגי כחדשות נובעת מההקמה המאוחרת של בית המדרש בגירונה. לאחר שממה רוחנית רבת שנים חולל הרמב"ן ובני חוגו מהפיכה במאה ה"ג.⁸⁶ וכפי שראינו, כתב יד המבורג עצמו נכתב רק לקראת סיום המאה ה"ב. ההסתמכות של הרמב"ן על נוסחאות הקיימות לפנינו בכתב יד המבורג, מלמדת שמידת

⁸⁴ ראוי לציין שבכ"י המבורג קיים גיליון התואם את הנוסח העתיק: "מה לעד אחד שכן שבועה גורת שבועה תאמר בעדים דמונא קאמחייבי ליה".
⁸⁵ דוגמאות נוספות:

1. רמב"ן, ב"מ ז ע"ב, ד"ה אבל, עמ' סג: "וכתוב בספרים, דאמר' שטר' דאיתא ביה זמן כמה שוה, ולית ליה זמן כמה שוה, משו' דשטר דאיתא ביה זמן גבי ממשעבדי, ולית ביה זמן גבי מבני חרי, ויהיב ליה היאך דביני ביני, עמדנו על **נסחאות ישנות ובדוקות** ומצינו שכל זה הלשון אינו בהם, ובמקצתן כתוב פירושה דאמר' שטר' דא' ביה זמן וכו'".

בבלי, ב"מ ז ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 155: "דאמרין שטרא דאית ביה זמן כמה שוה, ושטרא דלית ביה זמן כמה שוה, משום דשטרא דאית ביה זמן גבי ממשעבדי, ודלית ביה זמן גבי מבני חרי, ויהיב ליה היאך דביני ביני".

2. רמב"ן, ב"מ לח ע"א, ד"ה והלשון, עמ' רמז: "והלשון המוגה בספרים, ולרב נחמן בר יצחק נמי נזכרנהו לכהנים בדמי תרומה בהא פליגי, כמו שכתוב ברוב **הנסחאות החדשות** אינו מחוור".
בבלי, ב"מ לח ע"א, כ"י המבורג, עמ' 192: "ולרב נחמן בר יצחק נזכרנהו לכהנים בדמי תרומה בהא קא מפלגי".

3. רמב"ן, ב"מ צה ע"ב, ד"ה ואי בעית, עמ' תקסג: "איכא **נסחי עתיקי** דכתיב בהו ותניא אידך וכו', ורש"י ז"ל מעבר עליה קולמוס ואמר דטעותא דגרסני היא, דסברי דמתניתא קמייתא כר' יאשיה דכתיב בפירושו, ולדידן הכי נמי משמע לן דקמייתא כר' יאשיה".
בבלי, ב"מ צה ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 264: "אביי סבר לה כר' יאשיה ומתריץ להו לקראי כר' יאשיה, בעליו אין עמו".

השווה גם: רמב"ן, ב"מ ל ע"א, ד"ה קרא, עמ' רא = בבלי, ב"מ ל ע"א, כ"י המבורג, עמ' 182; רמב"ן, ב"מ סז ע"א, ד"ה אכל, עמ' תט = בבלי, ב"מ סז ע"א, כ"י המבורג, עמ' 226.
בשני מקומות טוען הרמב"ן שהנוסח שלפניו תואם לעדים העתיקים, ובמקרים אלו אין סטייה מכ"י המבורג.

1. רמב"ן, ב"מ ח ע"א, ד"ה אלא (מהדורת הישריק, עמ' סז-סח): "אלא ממשנה יתירה וכו', הכי גרסינן לה נסחי עתיקי, ואיכא דמעברי עלה קולמוס ומחקי לה" = בבלי, ב"מ ח ע"א, כ"י המבורג, עמ' 156.

2. רמב"ן, ב"מ פח ע"א, ד"ה ונופה (מהדורת הישריק, עמ' תקלב-תקלד, תקלז): "כי קאמר ר' ינאי בתאנים וענבים... והכי אשכחן במקצת נוסחי... ואנן לא גרסי' לקמן תאנים וענבים, אלא זתים וענבים גרסי', וכן גרש"י ז"ל, גם ר"ה ז"ל... ה"ג וכן כתוב בכולהי נוסחי עתיקי, כי קאמר ר' ינאי בזתים וענבים" = בבלי, ב"מ פח ע"ב, כ"י המבורג, עמ' 254.

⁸⁶ על המצב הרוחני הירוד בספרד בכללה ראה: תא-שמע, הלכה, עמ' 36-57; סקליר, ר' דוד, עמ' 113-123. על צפון ספרד ראה: יהלום י', איגרות, עמ' 25; תא-שמע, הספרות, ח"ב, עמ' 11; שילת, על הראשונים, עמ' קכג-קכה. ר' יהודה ברצלונאי, החכם הקטלוגי שקדם לתקופת הרמב"ן, פעל במפנה המאות ה"א וה"ב.

הוותק של מסורת הנוסח לא תפסה מקום מרכזי בשיקוליו של הרמב"ן. ורק במקרים שבהם חייב השיקול הענייני את דחייתה של נוסחא הקיימת בידינו בכתב יד המבורג, הועלתה על נס עתיקותו של העד החלופי.⁸⁷ ראוי להדגיש, שבחלקים ממסכת בבא מציעא דווקא כתב יד המבורג משמר את שלב המסירה הקדום ביותר למסכת זו,⁸⁸ ובקבלה של נוסחאות הקיימות בכתב יד המבורג פעל הרמב"ן שלא במודע, דווקא לפי כללי העדפה של הנוסח הישן.

מקורותיהם של הספרים העתיקים

אין בידינו עד המכיל בתוכו את כל הנוסחים העתיקים בחידושי הרמב"ן לבבא מציעא, ואולם ניתן למצוא מקבילות לכמה מגרסאות אלו. במספר מקומות סימן הרמב"ן שלבים במשא ומתן התלמודי כהוספות מאוחרות של גאונים.⁸⁹ תופעה זו נפוצה בעיקר בחידושים לבבא מציעא.⁹⁰ אחת הדרכים שבאמצעותן מאתר הרמב"ן מובאה גאוונית, היא השוואה בין כתבי היד השונים. מחסרונה של מובאה באחד העדים ניתן להסיק שמדובר בהוספה מאוחרת. הקטע הבא מוגדר ברמב"ן הוספה החסרה בספרים ישנים: "וכתוב בספרים, דאמרי' שטר' דאיתא ביה זמן כמה שוה... עמדנו על נסחאות ישנות ובדוקות ומצינו שכל זה הלשון אינו בהם" (ב"מ ז ע"ב, ד"ה אבל, עמ' סג). ואכן, בכתב יד פירנצה קטע זה חסר בגוף כתב היד ונוסף בגיליון.⁹¹ יחידת הנזיקין של כתב יד פירנצה מתוארכת לאשכנז של המאה הי"ג,⁹² וככל הנראה לא היתה מונחת לפני הרמב"ן. אולם האפשרות שכתב יד בעל זיקה לפירנצה היה לנגד עיני הרמב"ן קיימת. דרך נוספת לאיתור הוספה מאוחרת היא הימצאותה של הקידומת 'פירוש' לפני המובאה באחד מעדי הנוסח.⁹³ משמעות הטרמין, ששלב זה בסוגיה התלמודית הוא פרשנות גאוונית מאוחרת, ואינו חלק אינטגרלי מהסוגיה המקורית. הרמב"ן מציין במפורש את הסתמכותו על כלל נוסח זה: "כתוב במקצת נוסחי פירושא, ומשמיה דרב רב יהודאי גאון ז"ל נקיטי ליה, תיובתא דר' אלעזר בחדא, דקאמר לר' מאיר שטר שאין בו אחריות נכסים וכו' " (ב"מ יג ע"ב, ד"ה כתוב, עמ' קיג). טרמין זה השתמר לפנינו בעד הנוסח וטיקן 115: "פיר' תיובתא דר' אלעזר בחדא, דא' ר' אלעז' משום ר' מאיר, שטר שאין בו אחריות נכסים" (בבלי, ב"מ יג ע"ב, וטיקן 115, עמ' 8).⁹⁴ יש מובאות נוספות בהן עדותו של הרמב"ן על הטרמין פירוש בעדי הנוסח קיימת לפנינו בוטיקן 115.⁹⁵ הרמב"ן אינו מתייחס במפורש למובאות אלו כספרים ישנים. ואולם

⁸⁷ נטישה של נוסחאות ישנות קיימת גם אצל ר' תם, ראה: תא-שמע, רז"ה, עמ' 99; שפיגל, עמודים, עמ' 130-131.

⁸⁸ ראה: פרידמן, השוכר, עמ' 4, 26-41, 64; הנשקה, משנה ראשונה, עמ' 3 הע' 5.

⁸⁹ המחקר העדכני מתייחס להגדרות אלו בספקנות, ומתקשה להבחין בין אחרוני האמוראים לראשוני הגאונים ראה: זוסמן, נזיקין, עמ' 108-111. ראשונים נוספים ציינו הוספות גאווניות, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 686-688; פרידמן, האשה רבה, עמ' 283-285. הגדרת חלקי סוגיא כהוספות בתר-תלמודיות יש כבר בספרות הגאונים; ראה: לוין, סבוראי, עמ' 26-27.

⁹⁰ ראה: אפשטיין, שאילתות, עמ' 463; אסף, הגאונים, עמ' קלה; שפיגל, לשונות, עמ' 108-109.

⁹¹ בבלי, ב"מ ז ע"ב, כ"י פירנצה, עמ' 155.

⁹² פרידמן, השוכר, עמ' 65.

⁹³ ראה: לוין, סבוראי, עמ' 26-28.

⁹⁴ ראה גם: מלחמות, ב"ק לא ע"א; לוין, סבוראי, עמ' 29.

⁹⁵ השוואה: רמב"ן, ב"מ ז ע"ב, ד"ה אבל, עמ' סג = בבלי, ב"מ ז ע"ב, וטיקן 115, עמ' 5.

הוא מעיד שכתבי יד אלו משמרים את ההפרדה הקדומה בין פרשנות גאונית לגוף דברי התלמוד. וטיקן 115 נכתב באשכנז או בצפון איטליה במפנה המאות הי"ג והי"ד,⁹⁶ ולכן לא יכול לעמוד לרשות הרמב"ן. אולם קיומה של ההקבלה מעלה את האפשרות שאחד ממקורותיו של העד היה לנגדו.

במובאה נוספת יש התאמה בין הנוסח הקדום לדפוס שונצינו רמ"ט: "איכא נוסחי עתיקי דכתיב בהו ותניא אידך וכו'" (ב"מ צה ע"ב, ד"ה איכא, עמ' תקסג); "ותניא אידך" (בבלי, ב"מ צו ע"א, דפוס שונצינו רמ"ט, עמ' 64). המכנה המשותף ליחידת הנזיקין בפירנצה, לוטיקן 115 ולדפוס שונצינו הוא המוצא האשכנזי.⁹⁷ ונראה שבמקרים רבים דווקא העדים האשכנזים תואמים את הנוסחים העתיקים והמוסמכים של הרמב"ן. גם בחידושי ליבמות מעיר הרמב"ן כמסיח לפי תומו על התאמה בין נוסחי בית המדרש הגרמני-צרפתי לספרים העתיקים של המסכת: "הכי אשכחן בנוסחי עתיקי... וכל דבר שחוצץ בטבילה חוצץ בגר... וזו היא גרסתו של רש"י ז"ל" (יבמות מז ע"ב, ד"ה הכי אשכחן, עמ' קעה).⁹⁸

בכתבי הרמב"ן הוגדרו לעתים הספרים התואמים את גרסת רש"י כבלתי אמינים: "אמר הכותב ספרי הישיבות הישנים וחסורי הגאונים הראשונים והאחרונים יוכיחו, ואילו תמצא בהם נוסחא אחת מדוקדקת שכתוב בעיקרה כדברי רש"י נשמע לה, אבל מחקין ותלויות שבספרים חדשים אין למדין מהן" (מלחמות, כתובות כ ע"א-ע"ב). אולם נראה, שדווקא בתי המדרש של גרמניה וצרפת הפכו במקומות רבים לספקי הספרים המוסמכים והמחייבים בעיני הרמב"ן.⁹⁹ נראה שיש מקום לבחון מחדש את התפיסה המחקרית בדבר חוסר הסמכות של הספרים הבאים מאשכנז.¹⁰⁰ ראוי להדגיש

במובאות הבאות אין הרמב"ן מצהיר במפורש שהוא מסתמך על עדים המפרידים בין תלמוד לפרשנות, ואולם ניתן למצוא הקבלה בין ההגדרה הלא-מנומקת של קטע תלמודי כהוספה מאוחרת למצאי בוטיקן 115; השווה: רמב"ן, ב"מ ב ע"א, ד"ה ויחלוקו, עמ' ב = בבלי, ב"מ ג ע"א, וטיקן 115, עמ' 2; רמב"ן, ב"מ יב ע"א, ד"ה זרק, עמ' צז = בבלי, ב"מ יב ע"א, וטיקן 115, עמ' 7; רמב"ן, ב"מ יג ע"א, ד"ה הא דאוקמא, עמ' קו = בבלי, ב"מ יג ע"א, וטיקן 115, עמ' 7. תופעה דומה מצויה גם בכתב יד פירנצה; השווה: רמב"ן, ב"מ יב ע"א, ד"ה זרק, עמ' צז = בבלי, ב"מ יב ע"א, כ"י פירנצה, עמ' 160; רמב"ן, ב"מ יג ע"א, ד"ה הא דאוקמא, עמ' קו = בבלי, ב"מ יג ע"א, כ"י פירנצה, עמ' 161.

⁹⁶ ראה: פרידמן, השוכר, עמ' 67.

⁹⁷ ראה: פרידמן, השוכר, עמ' 65, 67, 70.

⁹⁸ דוגמאות נוספות:

1. "ה"ג וכן בנוסחי עתיקי ובדין הוא... ורש"י ז"ל נמי גורס כן" (רמב"ן, יבמות ג ע"א, ד"ה ה"ג וכן, עמ' ה).

2. "ה"ג בנוסחי עתיקי... ומה קדושי רשות פוסלין" (רמב"ן, יבמות נו ע"ב, ד"ה רובי, עמ' ריג) = "ובגמ' גריס מה קדושי רשות פוסלין" (תוספות על ה"ג, יבמות נו ע"ב, ד"ה מן האירוסין).

3. "ה"ג רש"י ז"ל... ולא גריס התורה אמרה נעלו ולא מנעלו, והכי כתיב בנוסחי עתיקי מלישנא דמר רב יהודאי גאון ז"ל" (רמב"ן, יבמות קב ע"א, ד"ה ומנעל, עמ' שמב). ראה גם: תוספות על ה"ג, יבמות קב ע"א, ד"ה וכו'.

⁹⁹ עדותו של הרמב"ן תואמת את הממצא המחקרי. על נוסחאות קדומות הגלומות בכתבי היד האשכנזיים ראה: פרידמן, השוכר, עמ' 4, 42-45, 48, 55; נעם, מסורות. ראה גם: גרוסמן צרפת, עמ' 130.

¹⁰⁰ ראה: תא-שמע, רו"ה, עמ' 97, 101, 103; שפיגל, עמודים, עמ' 102-103.

שבידי הרמב"ן היו מספר עדים ישנים: "ואיכא מקצת נוסחי עתיקי ודוקני" (ב"מ ל ע"א, ד"ה ואיכא, עמ' רא), וייתכן שהם באו ממקורות שונים.

סיכום

בחינה שיטתית של יישום הצהרות הנוסח של הרמב"ן מצביעה על אי-התאמה בינו ובין כללי ביקורת הנוסח שהוא קבעם.¹⁰¹ הסתייגות מתוקפם המחייב של כללים יש כבר בתלמוד הבבלי: "אין למידין מן הכללות" (בבלי, ערובין כז ע"א). גישה זו אומצה בידי הרמב"ן: "לפי שאין מכל הכללות האמורות בתלמוד אחד שאין בה חוץ" (מלחמות, שבת נד ע"א).¹⁰² האופי המוגבל של הכללים בספרות התלמודית מצמצם את המשמעות של אמירות הנוסח אותן משמיע הרמב"ן בחידושו.¹⁰³ למרות האופי הכוללני של הדברים חשיבותם מוגבלת, ואין הם עיקרון בלעדי המנחה את הרמב"ן בכל חידושו. כללי הרמב"ן הם גורם נוסף, המצטרף לשיקול הענייני המנחה את הרמב"ן בבחירה בגרסא מסוימת. ולכן שיקול פרשני מנוגד בסוגיא אחרת יוביל לזניחה ולהתעלמות מהכלל. הנחת הרמב"ן בדבר חוסר כללים בספרות התלמודית משתלבת עם דבריו בהקדמה לספר המלחמות: "כי יודע כל לומד תלמודנו שאין במחלקת מפרשיו ראיות גמורות ולא ברב קשיות חלוטות שאין בחכמה הזאת מופת ברור כגון חשבוני התשבורות ונסיוני התכונה" (כתבי הרמב"ן, עמ' תיג). חכמת התלמוד איננה מוכרעת בצורה חדה, וממילא יש לסייג את משמעות הכללים, שתפקידם להכריע בצורה חותכת לצד מסוים.

שלא כתוספות המורכבות מפרשנות של מספר חכמים בתקופות שונות, חידושי הרמב"ן לתלמוד נוצרו בידי אדם אחד בלבד, ולמרות זאת אין מדובר בפירוש הומוגני. הרמב"ן בסוגיות רבות מציג אלטרנטיבות מגוונות לביאור הסוגיא. אין הכוונה לציטוט של דעות שונות בצורה מסודרת, אלא לעתים בתוך דבריו שלו הוא מעלה כמה אפשרויות של פירוש. פעמים רבות אין הרמב"ן מציין שמדובר בחלופות שונות, ורק קריאה קפדנית מאפשרת להבחין במגוון האפשרויות המועלות. הרמב"ן איננו קוהרנטי בפרשנותו לסוגיות התלמוד, ולכן גם כאשר נבחן יחסו של הרמב"ן לביקורת הנוסח, אין לצפות ממנו שיגלה גישה אחידה לנושא.

חידושי הרמב"ן לתלמוד הם ספר דינמי רב-זמני, שהתחבר לאורך שנים רבות של עיון.¹⁰⁴ ייתכן שהסטייה מכללי הנוסח נובעת מכך שהרבדים השונים של הפירוש

¹⁰¹ ראה: אברמסון, כללי, עמ' 112.

¹⁰² הרמב"ן אמנם הדגיש שסטייה מהכלל מחייבת ראיה מוצקה, ראה: אברמסון, כללי, עמ' 99, 91-90.

¹⁰³ על הנטייה המחקרית לייחס חשיבות לאמירות הגלויות ולהתעלם מתוכן הדברים, ראה: תא-שמע, כנסת ספרד, עמ' 260.

¹⁰⁴ י' אונא טען, שחידושי התלמוד של הרמב"ן נכתבו כספר מסודר על סדר התלמוד, ראה: אונא, רמב"ן, עמ' 20. בניגוד לכך ראה ע"ד שבט באמירות 'ושוב מצאתי' 'ושוב ראיתי', החזרות אצל הרמב"ן, ראיה לכך שחידושי הרמב"ן מהווים פנקס רשימות. הרמב"ן הוסיף לחיבור ידיעות והבנות שהגיע אליהן במהלך השנים. הספר נכתב, לדעת שבט, לאורך זמן כאוסף של הערות, ולחלק מהחידושים יש אופי של עיון ראשוני; ראה: רמב"ן לכתובות, מהד' שבט, מבוא, עמ' 6-7; שבט, מקום, עמ' 451 הע' 51.

חיוזק לדברי שבט ניתן להביא מהמובאה הבאה: 'ובירושלמי גרסינן... כך פירש לי רבינו נ"ר... אח"כ מצאתי מדרש אגדה בויקרא רבה בפרשת זבה... לא ראה מורי ז"ל המדרש הזה" (ב"ב לו

נכתבו במספר שלבים, ומשמעות הכללים נוגעת לתקופות מסוימות בחיי הרמב"ן. ראוי להדגיש, שמסורות הנוסח של הרמב"ן הגיעו ממקורות מגוונים. הרמב"ן, תושב גירונה שבצפון ספרד, שאב מהמורשת התלמודית של אנדלוסיה, ובמקביל קיבל ממסורתם של חכמי פרובנס. רבותיו, ר' יהודה בר' יקר ור' נתן בר' מאיר, היו תלמידיו של ר' יצחק בר' אברהם (הריצב"א) מבעלי התוספות, וכך נחשף הרמב"ן גם להשפעה צרפתית.¹⁰⁵ השפעות מנוגדות אלו תרמו ליצירת העמדה הלא-אחידה של הרמב"ן כלפי בעיות נוסח.

את יצירת הכללים המקנים עדיפות לנוסחי הגאונים ניתן לראות כחלק מהמאמץ ההסברתי שנועד להגן על מורשת זו. הרמב"ן רצה להאמין, שהגאונים היונקים ישירות מחכמי התלמוד מייצגים נאמנה טקסט תלמודי מוסמך. המסורת היא גורם דומיננטי בתורה שבעל פה, ולכן חשוב היה לרמב"ן לטעון שישנו נוסח תלמוד העובר מדור לדור. הימצאותה של קהילה קראית בספרד חידדה את הצורך של הרמב"ן לייחס מסורת רבת שנים לספר התלמוד שבידיו.¹⁰⁶ כדרכו של עולם, נאלץ אידיאל זה להתעמת עם המציאות העובדתית. ההכרה של הרמב"ן בסגולתו הפרשנית של רש"י, ובכוחה של מסורת הלימוד של בעלי התוספות, גרמה להקניית מעמד ומשמעות לגרסאותיהם.

ע"ב, ד"ה פירא, עמ' נא-נב). מקטע זה ניתן לעמוד על הריבוד הרב-שכבתי של החידושים. הדיון נפתח בפירוש של ר"י בר יקר, המכונה בברכת החיים 'רבינו נ"ר'. לאחר מכן עמד כנראה הרמב"ן על מקבילה שלא הייתה ידועה למורו, ולפיה נוצר פירוש מחודש לירושלמי. אותה שעה כבר נפטר כנראה ר"י בר יקר והפך ל'מורי ז"ל'. ואין להניח שמעתיק תיקן מברכת החיים לברכת המתים בפעם השנייה בלבד. י' שפיגל עמד על מובאה מחידושי הרמב"ן לכתובות המלמדת שהטרמין 'מצאתי' הוא הוספה מאוחרת: "לא כתבה רבינו ז"ל בהלכות, ולא ידעתי למה... ואחר כך **מצאתי** בפרק זה בורר בסנהדרין שכתב רבינו ז"ל אגב גררא, ושם גלה דעתו שהיא הלכה פסוקה" (יט ע"א, ד"ה אין, עמ' 105-106), ראה: שפיגל, כתיבה, עמ' 141, וכן עמ' 126-128. בניגוד לכך רואה י' תא-שמע את חידושי הרמב"ן כמהדורה אחת. לדבריו, לשונותיו המתגוונות של הרמב"ן מלמדות על התקדמות התפיסה, ולא על התפתחות בזמן, ראה: תא-שמע, הספרות, ח"ב, עמ' 48 הע' 66. ראוי להדגיש, שבניגוד לכך, את חידושי הראב"ד תופס תא-שמע כיומן המבטא עמדה הנכונה לשעת הכתיבה בלבד, ראה: תא-שמע, הספרות, ח"א, עמ' 207.

¹⁰⁵ שעוועל, רמב"ן, עמ' לב-מח.

¹⁰⁶ על הקהילה הקראית בספרד ראה: בן ששון, צמיחת, עמ' 42.

ספרות מקור

- ר' אשר בר' יחיאל, תוספות לבבא מציעא, מהד' מ' הרש"ר וי"ד גרודזיצקי, ירושלים תשי"ט.
- הנ"ל, פסקי בבא מציעא, מהד' וילנה.
- דונש בן לבראט, שירים, מהד' נ' אלוני, ירושלים תש"ז.
- הלכות גדולות, מהד' ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב.
- הלכות פסוקות, מהד' ס' ששון, ירושלים תשנ"ט.
- ר' זרחיה בן יצחק הלוי, ספר המאור, מהד' וילנה.
- ר' חננאל בן חושאל, פירוש לבבא מציעא, מהד' ד' דומב, ירושלים תשמ"ח.
- ר' יהודה בר' ברזילי, ספר העתים, מהד' י' שור, ברלין 1902.
- ר' יעקב בן מאיר (ר' תם), ספר הישר, חלק החידושים, מהד' ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט.
- ר' יצחק אלפסי, הלכות הרי"ף, מהד' וילנה.
- הנ"ל, הלכות הרי"ף, מהד' נ' זק"ש, ירושלים תשכ"ט.
- ר' יצחק בן אבא מארי, העטור, מהד' ר' מאיר יונה, ח"א ורשה תרמ"ג-תרמ"ה, ח"ב וילנה תרל"ד, ד"צ ניו יורק תשט"ז.
- ר' מאיר הלוי אבולעפיה, יד רמה לבבא בתרא, מהד' ע"צ פלד, ירושלים תשנ"ד.
- הנ"ל, כתאב אלרסאייל, מהד' י' בריל, פריס תרל"א.
- ר' משה בן נחמן, חידושי שבת, מהד' מ' הרש"ר, ירושלים תשל"ג.
- הנ"ל, חידושי יבמות וסוטה, מהד' ש' דיקמן, ירושלים תשמ"ז.
- הנ"ל, חידושי כתובות, מהד' ע"ד שבט, ירושלים תשנ"ג.
- הנ"ל, חידושי גיטין, מהד' א"ר הישריק, ירושלים תשנ"ה.
- הנ"ל, חידושי קידושין, מהד' מערבא, ירושלים תשנ"ה.
- הנ"ל, חידושי בבא מציעא, מהד' א"ר הישריק ואחרים, ירושלים תשס"ב.
- הנ"ל, חידושי בבא בתרא, מהד' מערבא, ירושלים תשנ"ג.
- הנ"ל, חידושי שבועות, מהד' א' ליכטנשטיין, ירושלים תשנ"ו.
- הנ"ל, חידושי עבודה זרה, מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ל.
- הנ"ל, חידושי חולין, מהד' מערבא, ירושלים תשנ"ה.
- הנ"ל, חידושי נדה, מהד' מ' הרש"ר, ירושלים תשל"ו.
- הנ"ל, מלחמות, מהד' וילנה.
- הנ"ל, דרשה לראש השנה, מהד' מ"ל קצנלנבוגן, ירושלים תשמ"ז.
- הנ"ל, כתבי הרמב"ן, מהד' ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ג.
- ר' פרץ בר' אליהו מקורביל, תוספות בבא מציעא, מהד' חב"צ הרש"ר, ירושלים תשל"ל.
- ר' צדקיה בן אברהם הרופא, שבלי הלקט, ח"ב, מהד' ש' חסידה, ירושלים תשמ"ח.
- ר' שלמה ב"ר אברהם אדרת, חידושי בבא מציעא, זכרון יעקב תשמ"ח.
- הנ"ל, חידושי יבמות, מהד' ש' דיקמן, ירושלים תשנ"ו.
- ר' שמואל בן יוסף הנגיד, הלכות הנגיד, מהד' מ' מרגליות, ירושלים תשכ"ב.
- ר' שרירא גאון, איגרת רב שרירא גאון, מהד' ב"מ לוין, ירושלים תשל"ב.
- תוספתא, כתובות, מהד' ש' ליברמן, ניו יורק וירושלים תשל"ג.

תלמוד בבלי, כתב יד המבורג 165 (Cod. hebr. 19), מהדורה פאקסימילית, ל' גולדשמידט, ברלין 1914.
 תלמוד בבלי, כתב יד פירנצה, הספריה הלאומית, II I 8, מהדורה פאקסימילית, ירושלים 1972.
 תלמוד בבלי, כתב יד וטיקן Ebr. 115.
 תלמוד בבלי, דפוס שונצינו רמ"ט, ספריה לאומית F I 2326.

רשימת קיצורים

אברמסון, כללי = ש' אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"א.
 אברמסון, עבודה זרה = ש' אברמסון, מבוא למסכת עבודה זרה: כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, ניו יורק תשי"ז.
 אברמסון, ר"ה = ש' אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה.
 אונא, רמב"ן = י' אונא, ר' משה בן נחמן, ירושלים תשל"ז.
 אורבך, תוספות = א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם.
 אסף, הגאונים = ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשכ"ז.
 אפשטיין, מבוא לנוה"מ = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד.
 אפשטיין, שאילתות = י"נ אפשטיין, 'שרידי שאילתות', תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 460-497.
 אשתור, ספרד = א' אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, ירושלים 1966.
 בלוך, פאודלי = M. Bloch, *Feudal Society*, London 1971.
 בנדיקט, פרובאנס = ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, ירושלים תשמ"ה.
 בן ששון, צמיחת = מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם, ירושלים תשנ"ו.
 ברודי, גאונים = R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, Yale University Press 1998.
 ברויאר, אוהלי = מ' ברויאר, אוהלי תורה: הישיבה תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד.
 גרוסמן, צרפת = א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה.
 דימיטרובסקי, שרידי = ח"ז דימיטרובסקי, שרידי בבלי: מבוא ביבליוגרפי היסטורי, נויארק תשל"ט.
 דנציג, פסוקות = נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג.
 הבלין, רוב = ש"ז הבלין, 'הכרעה על פי רוב או על פי ייחוס', ע' פליישר, י' בלידשטיין, כ' הורביץ וד' ספטימוס (עורכים), מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 241-266.
 הלברטל, הכלל = מ' הלברטל, 'על הכלל ועל היוצאים מן הכלל', ציון, סז (תשס"ב), עמ' 472-474.
 הלברטל, רמב"ן = מ' הלברטל, 'המנהג וההיסטוריה של ההלכה בתורתו של הרמב"ן', ציון, סז (תשס"ב), עמ' 25-56.
 הנשקה, משנה ראשונה = ד' הנשקה, משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים: סוגיות בדיני שומרים, רמת גן תשנ"ז.
 וויינברג, שרידי אש = י"י וויינברג, שרידי אש, ח"ד, ירושלים תשל"ז.

זוסמן, כתבי-יד = י' זוסמן, 'כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, תשמ"א, חלק ג, עמ' 215-250.

זוסמן, מסורת = י' זוסמן, 'מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי', בתוך: מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 12-76.

זוסמן, נזיקין = י' זוסמן, 'ושוב לירושלמי נזיקין', מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 134-55.

זוסמן, שבעל פה = י' זוסמן, 'תורה שבעל פה פשוטה כמשמעה כוחו של קוצו של יו"ד', מחקרי תלמוד, ג (תשס"ה), עמ' 209-384.

טברסקי, ראב"ד = I. Twersky, *Rabad of Posquière res*, Philadelphia 1980

יהלום, הקבלה = ש' יהלום, 'הקבלה נקבל – הרמב"ן והתלמוד הירושלמי', שנתון המשפט העברי, כג (תשס"ה), עמ' 25-71.

יהלום, חשיבתו = ש' יהלום, חשיבתו ההלכית של הרמב"ן לאור מקורותיו הפרובנסלים, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן רמת-גן, תשס"ג.

יהלום, י' איגרות = י' יהלום, 'איגרות מניו: מעשה ידיו של סופר כפרי מצפון ספרד', ספונות, ז (תשנ"ט), עמ' 23-32.

לוי, סבוראי = ב"מ לוי, רבנן סבוראי ותלמודם, ירושלים תרצ"ז.

נעם, מסורות = ו' נעם, 'מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י לתלמוד', סידרא, יז (תשס"א-תשס"ב), עמ' 109-150.

H. Soloveitchik, 'Three Themes in the Sefer = חסידים', *AJSR*, 1 (1976), pp. 311-357

סקליר, ר' דוד = ד' סקליר, 'ר' דוד בן סעדיה אלגר וחיבורו אלהאוי', תעודה, יד (תשנ"ח), עמ' 103-124.

פרידמן, האשה רבה = ש"י פרידמן, 'פרק האשה רבה בבבלי, בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיא', מחקרים ומקורות, א (תשל"ח), עמ' 275-441.

פרידמן, השוכר = ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: השוכר את האומנין, הנוסח, ניו יורק וירושלים תשנ"ז.

ראבינאוויטץ, דק"ס = רנ"ג ראבינאוויטץ, דקדוקי סופרים, ב"מ, מינכן תרמ"ג, ד"צ ירושלים תשס"ב.

רוזנטל, עבודה = ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה – מהדורה ביקורתית, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים תשמ"א.

רוזנטל, תולדות = א"ש רוזנטל, 'תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי', תרביץ, נו (תשמ"ח), עמ' 1-36.

שבט, מקום = ע' שבט, 'מקום המנהג בתורת הרמב"ן ובית מדרשו הקטלוני', שנתון המשפט העברי, יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 439-453.

שילת, על הראשונים = י' שילת, על הראשונים, מעלה אדומים תשנ"ח.

שעוועל, רמב"ן = ח"ד שעוועל, רבנו משה בן נחמן, ירושלים תשכ"ז.

שעוועל, תרומת = ח"ד שעוועל, 'תרומת הרמב"ן באיחוד אפיקי התורה', שנה בשנה, י (תשכ"ט), עמ' 191-199.

שפיגל, כתיבה = י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה.

שפיגל, לשונות = י"ש שפיגל, 'לשונות פירוש והוספות מאוחרות בתלמוד הבבלי', תעודה, ג (תשמ"ג), עמ' 91-112.

שפיגל, עמודים = י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, רמת גן תשנ"ו.

תא-שמע, הלכה = י"מ תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז: 1000 - 1350, ירושלים תשנ"ו.

תא-שמע, הספרות = י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ירושלים תשנ"ט-תשס"ד.

תא-שמע, התפילה = י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג.

תא-שמע, כנסת ספרד = י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ב, ספרד, ירושלים תשס"ד.

תא-שמע, מנהג = י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב.

תא-שמע, רז"ה = י"מ תא-שמע, רבי זרחיה הלוי: בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג.